

1. QARABAĞ: ETİMOLOGİYASI, ƏRAZİSİ VƏ SƏRHƏDLƏRİ

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi vilayətlərindən biridir. Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın adı Azərbaycan dilindəki «qara» və «bağ» sözlərindən əmələ gəlmişdir. «Qara» və «bağ» sözlərinin birləşməsi Azərbaycan xalqının özü qədər qədim tarixə malikdir. Dünyanın hər yerində bu sözlərin birləşməsinin Azərbaycanın konkret ərazisinə aid edilməsi də danılmaz həqiqətdir. Azərbaycan xalqının öz doğma torpağının bir parçasına verdiyi «Qarabağ» adı ilk mənbələrdə hələ 1300 il bundan əvvəl (VII əsrdə!) işlənmişdir.¹ Qarabağ əvvəllər bir tarixi-coğrafi anlayış kimi konkret məkanı bildirmiş, sonra isə Azərbaycanın geniş coğrafi ərazisinə aid edilmişdir. Yeri gəlmişkən, bu hal Azərbaycan üçün xarakterikdir: **Naxçıvan şəhəri - Naxçıvan bölgəsi, Şəki şəhəri-Şəki bölgəsi, Gəncə şəhəri-Gəncə bölgəsi, Lənkəran şəhəri-Lənkəran bölgəsi** və i.a.²

«Qarabağ»ın Azərbaycanın konkret bir vilayətinin, bir bölgəsinin adı kimi formalaşması tarixi onun etimologiyasının daha elmi şəkildə izahına imkan verir. Çünki Azərbaycan dilində (həmçinin başqa türk dillərində) «qara»nın rəngdən başqa «sıx», «qalın», «böyük», «tünd» və başqa mənaları da vardır.³ Bu baxımdan. «Qarabağ» termini «qara bağ», yəni «böyük bağ», «sıx bağ», «qalın bağ», «səfalı bağ» və s. mənası kəsb edir.⁴ Beləliklə, **Qarabağın** özü kimi «Qarabağ» sözü də **Azərbaycan xalqına məxsusdur.**

Qarabağdan bəhs edərkən qarşıya əvvəl belə bir sual çıxır: Qarabağ haradır, Azərbaycanın hansı ərazilərini əhatə edir? Bu sualın cavabı bu gün daha aktualdır və erməni separatçıları tərəfindən törədilmiş «Dağlıq Qarabağ problemi»nin dərk edilməsi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. Qoyulmuş suala cavab üçün ilk mənbəyə müraciət edək. Vaxtı ilə bu ərazini əhatə edən Azərbaycan dövlətinin - Qarabağ xanlığının vəziri olmuş *Mirzə Camal Cavanşir** özünün «Qarabağ tarixi» (1847) əsərində bu məsələdən bəhs edərkən yazırdı: «*Qədim tarix kitablarının yazdığına görə* (kursiv bizimdir—*Y.M.,K.Ş.*) Qarabağ vilayətinin sərhədləri belədir: *cənub tərəfdən* Xudafərin körpüsündən Sınıq körpüyə qədər-Araz çayıdır. İndi (Sınıq körpü) Qazax, Şəmşəddil və Dəmirçi-Həsənli camaatı arasındadır və Rusiya dövləti məmurları onu rus istilahi ilə Krasnı most, yəni Qızıl körpü adlandırırlar. *Şərq tərəfdən* Kür çayıdır ki, Cavad kəndində Araz Çayına qovuşaraq gedib Xəzər dənizinə tökülür. *Şimal tərəfdən* Qarabağın Yelizavetpolla sərhədi Kür çayına qədər-Goran çayıdır və Kür çayı çox yerdən (keçib) Araz çayına çatır. *Qərb tərəfdən* Küşbək, Salvartı və Ərikli adlanan uca Qarabağ dağlarıdır».⁵

Rusiya işğalı və müstəmləkəçiliyinin ilk dövründə Qarabağın ərazisi və sərhədlərinin belə dəqiq təsvir edilməsi onunla izah olunur ki, **1)** bu faktı bilavasitə Qarabağın idarəsilə məşğul olan dövlət adamı yazır, başqa sözlə, həmin fakt rəsmi sənədlərə əsaslanan rəsmi sözdür, Rusiyanın xidmətində olan dövlət adamının rəsmi sözüdür; **2)** digər tərəfdən, bu fakt yalnız reallığa. təcrübəyə əsaslanmaqla qalмайıb, ilk mənbələrlə də sübut olunur. Mirzə Camalın mövqeyinin doğruluğunu göstərmək

*Mirzə Camal Cavanşir (1775-1853) - əslən Qarabağdan olan məşhur Azərbaycan tarixçisi.
«Qarabağnamə» müəlliflərindən biri

üçün *qədim tarix kitablarına istinad etməsi* təsadüfi deyil. Göründüyü kimi, siyasi-coğrafi məkan olaraq, tarixdə həmişə «**Dağlıq Qarabağ**» deyil, bütöv halda, yəni Qarabağın bütün ərazisini - dağlarını, düzənlərini əhatə edən ümumi bir «**Qarabağ**» anlayışı olmuşdur. Başqa sözlə, «Dağlıq Qarabağ» anlayışı çox sonraların «məhsuludur», separatçılıq niyyəti ilə Qarabağın bir hissəsinə verilmiş addır. Adicə məntiq də bunu sübut edir: **əgər Dağlıq Qarabağ varsa, deməli, düzən və ya aran Qarabağ da var!** Reallıq da belədir: bu gün Azərbaycanda həm **Dağlıq Qarabağ** var, həm də **Aran Qarabağ** (yəni **düzən Qarabağ**)! **Özü** də həm **düzən (aran)**, həm də **dağlıq** Qarabağ həmişə, bütün tarixi dövrlərdə bir xalqın - Azərbaycan xalqının vətəni olmuşdur, dilində «**qara**» və «**bağ**» sözləri olan xalqın! Azərbaycan xalqının yüzlərlə ən qədim, ən nadir folklor nümunələri, musiqi inciləri məhz Qarabağda yaranmışdır, Qarabağla bağlıdır.

2. QARABAĞ ƏN QƏDİM ZAMANLARDAN XANLIQLAR DÖVRÜNƏDƏK

2.1. Ərəb xilafətində

Qarabağ təkcə Azərbaycanın deyil, ümumiyyətlə, dünyanın da ən qədim tarixə malik olan diyarlarından biridir. Bu ərazidəki Azıx mağarasında ən qədim insanların yaşayış məskəni aşkar edilmişdir. Bu yaşayış məskəni Azərbaycanın, o cümlədən Qarabağın, Aralıq dənizi hövzəsi və Şərqi Afrika ilə birlikdə insanlığın ilk vətənlərindən biri olduğunu sübut edir. Azıx mağarasının tədqiqatçısı, Azərbaycan alimi M.Hüseynov yazırdı: «Azıxda öyrənilmiş çay daşı alətləri mədəniyyətləri, Şərqi Afrikanın Olduvay mədəniyyəti* kompleksini ilə yaxınlıq təşkil edir. Eyni zamanda, alətlərin hazırlanmasında fərqli cəhətlər də vardır ki, bu da, Azıxın alt təbəqələrindən aşkar olunmuş əmək alətlərini *Quruçay mədəniyyəti* (kursiv bizimdir - *Y.M., K.Ş.*) adlandırmaq imkanı vermişdir... *Quruçay mədəniyyətinin yaşı isə 1 milyon 200 min ildən də qədimlərə aid edilə bilər*».⁶

1968-ci ildə Azıx mağarasının **aşöl**** təbəqəsindən **Azıx adamı - azıxantrop** adlandırılan insanın çənə sümüyü tapılmışdır. Azıx adamının 350-400 min il əvvəl yaşadığı güman olunur. Qarabağda **Mustye***mədəniyyəti** daha çox Tağlar mağarası ilə təmsil olunmuşdur.⁷ Qarabağın arxeoloji cəhətdən öyrənilməsinin davam etdirilməsi burada daş dövrünün **mezolit və eneolit** dövrlərinin də geniş inkişaf etmiş olduğunu müəyyənləşdirə bilər. **Eneolit** (e.ə.VI-IV minilliklər), **tunc** və **ilk dəmir** dövrlərində (e.ə. IV minilliyin sonu - I minilliyin əvvəli) Qarabağın həyatında böyük dəyişikliklər baş vermişdi.⁸ Son tunc və ilk dəmir dövrü (e.ə. XIII-VII əsrlər) **Xocalı-Gədəbəy mədəniyyəti** adı almışdır. Bu dövrə aid Xocalı qəbiristanlığı arxeoloji abidəsindən üstündə Aşşur (Assuriya)****hökmdarı Adadnirariyə aid mixi yazı olan **əqiq muncuq** tapılmışdır. Bu və digər tapıntılar bölgənin Yaxın Şərqlə iqtisadi və mədəni əlaqələrini təsdiq edir.

* Olduvay (Oldoway) - Şimali Tanzaniyada dərə. Arxeoloqlar buradan 2 mln. il yaşı olan qədim insan qalıqları tapmışlar

**ransada Amyen şəhərinin kənarı (Saint-Acheul). Avropa və Asiyada ilk paleolit dövrü abidəsi

***Fransada mağara adı (Le Moustier). Orta paleolit dövrü abidəsi

****şşur (Assuriya) Şimali Mesopotamiyada qədim dövlət. E.ə. VIII

əsrin ikinci - VII əsrin birinci yansında qüdrətli vaxtına çatmışdı. E.ə.

605-ci ildə Midiya və Babil tərəfindən varlığına son qoyulmuşdur.

I Adadnirari e.ə. 1307-1275-ci illərdə hökmranlıq etmişdir.

Təsərrüfat və mədəni həyatın inkişafı ilə yanaşı, etno-siyasi proseslər də davam edir. Azərbaycanın cənubunda qüdrətli **Manna dövləti** (e.ə. IX-VI əsrlər) meydana gəlir. Manna Assuriya və Urartu* ilə mübarizədə müstəqilliyini qorumağa nail olur. Şimali Azərbaycan torpaqları, o cümlədən Qarabağ ərazisi Urartunun işğallarından kənarda qalır. *Bu dövrdə, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazda (Zaqafqaziyada) erməni etnosu yox idi.* Çox sanballı tədqiqatçılar, kollektiv monoqrafiyanın müəllifləri Zaqafqaziyanın siyasi tarixindən bəhs edərkən vahid fikir söyləyirlər: **Urartunun əsas ərazisi SSRİ-nin sərhədlərindən** kənarda yerləşirdi. *Qədim dövrdə və orta əsrlərdə ermənilərin kompakt yaşadığı ərazi də indiki Ermənistan SSR-in hüduqlarından uzaqda idi*¹⁰ Urartu dövlətinin varlığına son qoyan **Midiya dövləti** (e.ə. 672-550) zamanı vəziyyət dəyişdi. Midiya cənub-şərqi Zaqafqaziyanı özünə tabe etdi. Bu vəziyyət **Əhəmənilər dövründə** də (e.ə. 50-330) davam etmişdi.

Makedoniyalı İsgəndər (e.ə. 336-323) Əhəməni dövlətini dağıtdıqdan sonra Azərbaycanın şimalında siyasi proseslər yeni mərhələyə qədəm qoydu. Bunun nəticəsi idi ki, Makedoniyalı İsgəndərin qısa müddətli hakimiyyətindən sonra, onun ölümü ilə imperiyası parçalandıqda Azərbaycanın cənubunda **Atropatena**, şimalında isə **Albaniya dövlətləri** yarandı. *(Son dövrlərdə Azərbaycan tarixçiləri Atropatenaşünaslıq və Albanşünaslıq yeni elmi əsərlərlə zənginləşdirmiş, uzun zaman erməni müəllifləri tərəfindən qəsdən saxtalaşdırılmış olan bu dövrün elmi əsaslarla araşdırılmasına böyük töhfələr vermişlər. Onları burada xüsusi olaraq sadalamağa ehtiyac görmədik -Y.M., K.Ş.).* E.ə. IV əsrdə və sonralar Atropatena Azərbaycanın şimalında da ərazilərə malik idi və bu zaman Qarabağ ərazisinə daxil olan torpaqların bir hissəsi həmin Azərbaycan dövlətinə tabe idi (*Xəritə 1*). Atropatena ilə eyni zamanda yaranmış Albaniya dövləti təxminən e.ə. IV- e. VIII əsrlərində mövcud olaraq, 1200 ilə yaxın dövr ərzində Azərbaycan tarixində böyük rol oynadı. Albaniya sərhədlərini genişləndirərək bütün Qarabağ ərazisini əhatə etdi və bu dövlət Qarabağı öz tərkibində qoruyub saxlamaq üçün misilsiz mübarizə apardı və bəzi istisnalarla buna nail ola bildi. F.Məmmədovanın Albaniya dövlətinin, o cümlədən onun tərkib hissəsi olan əyalətlərin (Sakasena, Otena - Uti, Orxistena - Arsax**, Araksena və s.) ərazisi və sərhədlərini tarixi dinamikada əks etdirdiyi **6 xəritəsi** də bu fikri təkrar olunmaz surətdə təsdiq edir (Həmin xəritələrdən biri burada verilir - *Xəritə 2*).

Qarabağ Azərbaycan Albaniya dövlətinə məxsus olduğu kimi, burada yaşayan etnoslar — uti, sovdey, qarqar və başqaları da alban tayfaları idilər.

Ermənilərin ilk dəfə Cənubi Qafqazda (Zaqafqaziyada) peyda olmaları təxminən e.ə. II əsrdən sonralara təsadüf edir. Onların regiona daxil olması ilə yerli dövlətlərə və xalqlara qarşı təcavüzkar fəaliyyətləri də başlanır. Bu dövrdə ermənilər

*E.ə. IX-VI əsrlərdə mövcud olmuş qədim dövlət. E.ə. VI əsrdə midiyalılar onun varlığına son qoydular.

** Arsax, həmçinin Albaniya dövrünə aid digər toponimlər (Sakasena, Sa-kan, Saki // Şəki və s.) qədim türk tayfalarından biri olan saklarla bağlıdır. Arsax, Arsak, Ərsak «ər» («igid», «kişi») və «sak» sözlərindən əmələ gəlməklə, qədim türk dillərində «ər sak» - «igid sak» və ya «sak igidi», «kişi sak» və ya «sak kişisi» mənasındadır. Bu barədə bax, həmçinin Seyidov M.Ə. - Qarabağ-Arsaq - Apıcar toponiminin etimologiyası haqqında qeydlər // Azərbaycan filologiyası məsələləri. Bakı, 1983, s. 150; Cəfərov C. - Arsaq sözünün etimologiyası // Qarabağ dünən, bu gün sabah. Bakı, 2002, s. 41

Kiçik Asiyanın şərqudəki erməni çarlığını qondarma «Böyük Ermənistan» adlandırır və köçüb məskən saldıqları bütün əraziləri erməni torpaqları elan etməyə cəhd edirlər. Roma imperiyasının e.ə. 66-cı ildə II Tiqrani darmadağın etməsi ilə uydurma «Böyük Ermənistan» əfsanəsi puça çıxır, onlar Romanın vassalına çevrilir. Bu vəziyyət IV əsrədək davam edir. Belə olduğu halda ermənilərin Albaniyanın tarixi torpaqlarını Ermənistanın tərkib hissəsi kimi qələmə verməsi heç bir elmi-tarixi əsasla malik deyil. Halbuki ermənilərdən fərqli olaraq Azərbaycan-Albaniya dövləti müstəqil siyasət yeritməkdə davam edirdi və Qarabağın tarixi vilayətləri onun tərkibinə daxil idi. Tədqiqatçının yazdığına görə, «mənəblərin tədqiqi və I-IV əsrlərdəki gerçəkliklərin öyrənilməsi bizi əmin edir ki, Albaniyanın cənub sərhədi Araz çayı boyunca keçmişdir».¹¹

Qarabağın Azərbaycana məxsus olduğunu və burada ən qədim zamanlardan başlayaraq müxtəlif türk etnoslarının yaşadığını Azərbaycan və ümumtürk şifahi xalq ədəbiyyatının möhtəşəm abidəsi olan «Kitabi-Dədə Qorqud» dastanları da sübut edir. Dədə Qorqud dastanları VI-VII əsrlərdə Qarabağ da daxil olmaqla bütün Azərbaycan torpaqlarında, o cümlədən Göyçə gölü hövzəsində yayılmışdır. Bu qiymətli xalq-qəhrəmanlıq eposunun təsdiq etdiyi kimi, bəzi oğuz qəhrəmanları hətta Məhəmməd Peyğəmbərin (s.) hüzuruna gedərək onun özü ilə də görüşmüşdülər. **Ağqoyunlu hökmdarı Uzun Həsənin (1453-1478) göstərişi ilə yazılmış məşhur Oğuznamədə (Əbu Bəkr Tehraninin 1470-ci ildə yazdığı «Kitabi-Diyar-bəkriyyə»sində) Göyçə dənizi yaylaqlarının və Qarabağın qədim oğuz türklərinə məxsus olduğu, oğuz türklərinin soykökündə duran Oğuz Xaqanın Göyçə dənizi ətrafında dəfn olunduğu, Bayandur Xaqanın isə Qarabağda, Göyçə dənizi yaylaqlarında yaşadığı və orada da dəfn olunduğu göstərilir.**¹²

2.2. Qarabağ Ərəb xilafəti dövründə. Arsaxda qriqorianlaşdırma və erməniləşdirməyə dair

Qarabağın tarixində əsas dəyişikliklər Ərəb xilafətinin işğalları və bunun nəticəsində Albaniya dövlətinin aradan qaldırılması ilə baş verir. Ərəb işğallarınadək Qarabağın tarixi əhalisi etnik baxımdan eyni kökdən, yəni Azərbaycan-Albaniya kökündən olduğu halda, bu dövrdə Ərəb xilafətinin Azərbaycanla bağlı yeritdiyi faciəli siyasət nəticəsində vilayətin dağlıq hissəsində ermənilərin dini üstünlüyünün təmin edilməsi, zaman keçdikcə etnik sahədə də özünü göstərdi: Albaniyanın tarixi Arsax bölgəsi əhalisinin əvvəlcə qriqorianlaşdırılmasına, bunun ardınca da erməniləşdirilməsinə başlandı. *Azərbaycanın bu bölgəsində qriqorianlaşdırma və erməniləşdirmə proseslərinin səbəbləri, gedişi və erməni—xilafət əməkdaşlığının mahiyyəti və b. problemlər, onun tarixi ədəbiyyatda necə əks olunması məsələləri akad. Z.Bünyadov* tərəfindən xüsusi olaraq tədqiq edilmişdir.*¹³ Təbiidir ki, qriqorianlaşdırmaya nisbətən erməniləşdirmə uzun proses olmalı idi və həqiqətən də, bu belə oldu. Ona görə də Z.Bünyadov akad. S. T. Yeremyanın * «VII əsr-dən (qəti olaraq VIII əsrin əvvəllərindən) Alban kilsəsinə erməni kilsəsinin bir hissəsi kimi baxılırdı» və bu zaman Arran vilayətindən Sünik, Arsax, Uti və başqalarının erməniləşdirilməsini iddia edən fikrinə etiraz edərək yazır: «İki müxtəlif anlayış olan erməniləşdirmə

*Ziya Bünyadov (1923-1997) - şərqsünas, Azərbaycan ME A-nm akademiki

**S.T.Yeremyan (1908) - tarixçi, Ermənistan EA-mn akademiki

və qriqorianlaşdırma anlayışlarının qarışdırılması diqqəti cəlb edir. Bu yerdə erməni kilsəsinin köməyi ilə Arran əhalisinin yalnız qriqorianlaşdırılmasından danışıla bilər. S.T.Yeremyanın bu barədəki nöqteyi-nəzəri o qədər də doğru deyildir, çünki Arran vilayətində Sünik vilayəti və Arsaxın xeyli hissəsi XII əsrin əvvəllərinə yaxın erməniləşdirilmişdir».¹⁴

Bu fikir (həm də akad. S.T.Yeremyanın gəldiyi nə-ticə!) bir daha təsdiq edir ki. **Qarabağın bu hissəsində yaşayan əhali əvvəldən erməni olmamış, əksinə, yerli Azərbaycan alban tayfaları olmuşlar və sonradan erməniləşdirilmişlər, daha doğrusu, əvvəlcə qriqorianlaşdırılmış, sonra isə erməniləşdirilmişlər.**

Populyasiyanın etnogenezi və onun qarşılıqlı əlaqəsi haqqında informasiya verən və müasir elmi nailiyyətlərə əsaslanan odontoloji tədqiqatlar da bunu sübut edir.¹⁵ Heç də təsadüfi deyil ki, Ərəb xilafəti parçalandıqdan sonra Albaniyanın həmin ərazisində Sünik və Arsax-Xaçın knyazlıqları yarandı. «XII əsrin sonlarına yaxın Sünik padşahlığı dağıldı, buradakı hakim sülalə 1166-cı ildən knyaz Qriqorun və Smbatın ölümü ilə kəsilmiş oldu. XII əsrin sonu-XIII əsrin əvvəllərində Arsax ərazisində təşəkkül tapan Xaçın knyazlığı *İ.A.Orbelinin** sözləri ilə desək «**qədim Albaniyanın bir hissəsi**» idi»¹⁶. Beləliklə, tamamilə təbiidir ki, Ərəb xilafəti dağılarkən onun ərazisində dirçələn yerli dövlətlər içərisində heç bir erməni dövləti olmamışdır. Bu da, Azərbaycandan və Gürcüstandan fərqli olaraq, Cənubi Qafqazda ermənilərin, ümumiyyətlə, dövlətçilik tarixinə malik olmadıqlarını sübut edir.

Bu proseslərin baş verdiyi IX-XIII əsrin əvvəlləri, xüsusilə Sacilər-Atabəylər—Şirvanşahlar dövrü bütün Cənubi Qafqazda Azərbaycanın qüdrətinin daha da artdığı bir dövr idi. Sacilər və Atabəylər faktik olaraq Azərbaycanın tarixi torpaqlarını siyasi cəhətdən birləşdirmişdilər.¹⁷ Keçmiş Albaniya ərazisində yaranmış Xaçın knyazlığı Mehranilər nəslinə** mənsub olan *Həsən Cəlalın* dövründə (1215-1261) yüksək inkişaf mərhələsinə çatmışdı. Təsadüfi deyil ki, dövrün narrativ və epigrafiq abidələrində o, «**Xaçın ölkələri knyazı**», «**Xaçın və Arsax ölkələrinin əzəmətli knyazı**» titulları ilə yanaşı, «**Albaniya hökmdarı**» titulu ilə də anılır. Başqa sözlə, Həsən Cəlalın bütün titulları Azərbaycan - Albaniya tarixinə məxsusdur. Onun zamanında Alban memarlığının ən mühüm incilərindən biri olan *Gəncəsər monastırı* tikildi¹⁸.

2.3. Qarabağ Azərbaycan siyasi həyatının mərkəzlərindən biri kimi (XIII-XVIII əsrin 40-cı illəri)

Monqolların birinci yürüşü zamanı (1220-1222) zəifləmiş Atabəylər dövlətinə son qoyan *Xarəzmşah Cəlaləddinin* Azərbaycanda hökmranlığı zamanı (1225-1231) Qarabağ da onun hakimiyyəti altında idi.

Monqolların ikinci yürüşü və Azərbaycanın işğalının başa çatması ilə (1231-1239) Qarabağ digər Azərbaycan torpaqları kimi *Ali monqol xaqanlığının* (1239-1256), sonra isə *Hülakilər (Elxanilər) dövlətinin* (1256-1357) tərkibində idi. Qarabağın bu

*İ.A.Orbeli (1887-1961) - şerqşünas, SSRİ EA-mn akademiki, Ermənistan EA-mn akademiki və onun ilk prezidenti, Ermitajm direktoru olmuşdur.

**Azərbaycan Albaniya dövlətində hökmdar sülaləsi (510-705-ci illər)

dövr tarixi haqqında məlumat nisbətən daha əhatəlidir və daha yaxşı öyrənilmişdir.¹⁹ Həmin dövrdə «Qara» və «bağ» söz birləşməsi - «Qarabağ», artıq, konkret coğrafi əraziyə şamil edilir. V.Piriyev yazır: «Arran Qarabağı» adı ilk dəfə Rəşid əd-Dinin* «Came əttəvarix» əsərində 1284-cü il hadisələrinin şərhinə ilə əlaqədar xatırlanır». Bu dövrdə Qarabağ Arranın daxilində dağlıq və dağətəyi torpaqları birləşdirən vahid ərazidən ibarət idi.²⁰ XIII-XIV əsrlərdə Qarabağ Hülakülər dövlətinin siyasi tarixində mühüm rol oynayır. V.Piriyev qeyd edir ki, «Monqol hökmdarlarının daima Qarabağda qışlamaları bir sıra dövlət səviyyəli hadisələrin burada baş verməsinə səbəb olmuşdur. Təkcə onu göstərmək kifayətdir ki, monqol hökmdarlarından ikisi (Qazan xan** və Arpa xan***) səltənət taxtına Qarabağda çıxmış, ikisi isə (Arqun xan**** və Əbu Səid*****) Qarabağda vəfat etmişdir».²¹ XIII-XIV əsrlərdə də Qarabağ Azərbaycan torpağı idi və onun əhalisi də azərbaycanlılardan ibarət idi (*Xəritə 3*).

XV əsrdə Qarabağ Azərbaycan *Qaraqoyunlu* (1410-1467) və *Ağqoyunlu* (1468-1501) dövlətlərinin tərkibində idi. Lakin Qaraqoyunlular dövründə Qarabağın sonrakı tarixində özünü göstərəcək bir hadisə baş verdi. XV əsrdə keçmiş alban hakimi Həsən Cəlalın nəslə (Cəlalilər) Qaraqoyunlu Cahan şahdan «məlik»***** titulu aldı. Sonralar Cəlalilər nəslinin mülkü beş alban feodal knyazlıqları - məlikliklərinə (**Gülüistan, Ceraberd, Xaçın, Vərəndə, Dizaq**) parçalandı...²²

Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması ilə (1501) bütün Azərbaycan torpaqlarının mərkəzləşdirilməsinə başlandı. XVI əsrin ortalarında Azərbaycan torpaqlarının vahid dövlət halında mərkəzləşdirilməsi başa çatdı. Bununla, Azərbaycan Səfəvi dövləti regionun Osmanlı imperiyasından sonra ikinci ən qüdrətli dövlətə çevrildi. Belə olduğu halda o dövrdə ermənilərin hər hansı etnik-siyasi üstünlüyü mümkün olan məsələ deyildi. Əksinə, həmin dövrdə Azərbaycanın etnik və siyasi sərhədləri daha aydın şəkildə alır. Səfəvilər Azərbaycanda 4 bəylərbəyliyə yaradır ki, onlardan biri də **Qarabağ və ya Gəncə** bəylərbəyliyi idi. Osmanlıların bu torpaqlarda tərtib etdikləri icmal və müfəssəl dəftərlər***** həmin bəylərbəyliyin inzibati-ərazi bölgüsü haqqında aydın təsəvvür yaradır. 1593-cü il məlumatına görə, Gəncə—Qarabağ əyaləti 7 sancaq, 36 nahiyəyə bölünürdü.²³ Burada qeyd olunan 1,3 mindən çox toponimik vahidlərin hamısı, deməkdir ki, azərbaycanlılara məxsus idi.²⁴ Bunlardan heç biri ermənilərə məxsus olmamışdır.

Səfəvi dövlətinin zəifləməsindən sonra Azərbaycan torpaqları İran, Rusiya və Osmanlı dövlətləri arasında müharibələr meydanına çevrildi.

Bu dövrdə Gəncə-Qarabağ torpaqları əvvəlcə Osmanlı imperiyası tərkibində olmuşdur (*Xəritə 4*). Həmin dövrdə tərtib olunan Osmanlı dəftərləri də

* Fəzlullah Rəşid əd-Din (1247-1318) – məşhur tarixçi, 1298-1317-ci illərdə Hülakülər dövlətinin vəziri olmuşdur.

**Qazan xan (1295-1304)

***Arpa xan (1335-1336)

****Arqun xan (1284-1291)

*****Əbu Səid (1316-1335)

***** «Məlik» - Azərbaycan dilində mülk sahibi

***** Osmanlı dövlətində gəlir mənbələrini müəyyən etmək, vergiləri topla-
maq üçün müfəssəl və dəqiq tərtib olunan qeydiyyat dəftəri

azərbaycanlıların bölgənin əsas əhalisi olduğunu sübut edir. Hesablamalara görə, 1727-ci ildə Gəncə-Qarabağ əyalətinin əhalisi 122 min nəfər idi. Onun 80,3 min nəfərini (66%) Azərbaycan türkləri, 37,8 min nəfərini (31%) qriqorianlaşmış albanlar, 3,7 min nəfərini (3,1%) kürdlər təşkil etmişdir.²⁵ Bəhs olunan dövrdə Rusiyanın fəal köməklik göstərdiyi qriqorianlaşmış albanlar siyasi cəhətdən fəallaşır²⁶ (*Sənəd 1*). Digər tərəfdən, sonuncu Səfəvi hökmdarı **III Abbası** yıxaraq hakimiyyətə gələn **Nadir şah Əfşar** (1736-1747) onu qanuni hökmdar kimi tanımaqdan imtina edən Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi türk-müsəlman əhalisinə qarşı ağır cəza tədbirləri həyata keçirdi ki, bu amil də Qarabağın alban mülklərinin mövqeyini gücləndirdi və onların separatizminə təkan verdi. Nadirin ölümü ilə onun dövləti parçalandı, Azərbaycanda yerli dövlətlər - xanlıqlar yarandı. Başqa sözlə, Azərbaycan, xanlıqların timsalında özünün dövlət müstəqilliyini növbəti dəfə bərpa etdi. Keçmiş Gəncə-Qarabağ əyalətinin ərazisində iki Azərbaycan xanlığı - **Gəncə və Qarabağ xanlıqları** yarandı. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları başlıca olaraq Qarabağ xanlığı ilə bağlı olduğundan onun üzərində ayrıca dayanaq.²⁷

3. QARABAĞ XANLIĞI

3.1. Qarabağda Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin bərpası

Nadir şah Əfşar imperiyasının süqutundan sonra müstəqillik qazanmış Azərbaycan dövlətlərindən biri olan Qarabağ xanlığının banisi Azərbaycanın görkəmli dövlət xadimlərindən biri olan *Pənahəli bəy Cavanşir* idi. **O, Qarabağın Sarıcalı kəndində anadan olmuşdur.** Qarabağ xanlığının vəziri olmuş tarixçi *Mirzə Camal* yazır: «Mərhum Nadir şah Qarabağ, Gəncə, Tiflis və Şirvan vilayətlərini aldıqdan sonra, ellər və kəndlər arasında görüb tanıdığı hər bir şücaətli və işgüzar adamı yanına çağırır, öz yaxın qulluqçuları sırasına alar və onu məvacib, ehtiram və mənəb sahibi edərdi. O cümlədən ellər arasında Pənahəli bəy Sarıcalı Cavanşir adı ilə şöhrət tapmış, hər işdə fərqlənmiş, ad çıxarmış, müharibə və davada tay-tuşuna üstün gələn və xüsusilə mərhum Nadir Rum əhli qoşunlan ilə etdiyi müharibələrdə (XVIII yüzilin 30-cu illərində Osmanlı imperiyasına qarşı müharibələr nəzərdə tutulur - *Y.M., K.Ş.*) şücaət göstərmiş Pənah xanı da öz yanına apardı». Lakin Muğan qurultayından* sonra Nadir onun hakimiyyətini qəbul etmək istəməyən qarabağlılara divan tutmağa, bu diyarın türk-müsəlman əhalisini Əfqanıstan və Xorasana sürgün etməyə başlamışdı. Bu tədbirə etiraz etdiyinə görə Pənahəli bəyin qardaşı Fəzləli xan edam olunmuşdu. Bunu görən Pənahəli bəy şah Xorasanda olduğu zaman, fürsət tapıb bir neçə qohumu və yaxın adamı ilə 1737—1738-ci illərdə Qarabağ vilayətinə qaçdı. Şah onun qaçmasından xəbər tutan kimi onu yolda ələ keçirmək üçün ardınca çaparlar göndərdi. Lakin onu tutmaq mümkün olmadı. Nadir Azərbaycan sərdarına, Gəncə, Tiflis və Şirvan hakimlərinə qəti fərmanlar göndərdi ki, Pənah xanı harda tapsalar, tutub şahın hüzuruna gətirsinlər. Şahın əmri ilə Pənah xanın ailəsini və qohum-qardaşını çox incidib cərimə etdilərse də fayda vermədi.²⁸

Beləliklə, hələ Nadirin sağlığında Pənahəli bəy ona tabe olmaqdan boyun qaçırır vətəni olan Qarabağı müstəqil surətdə idarə etməyə cəhd göstərmişdi. Nəticədə

*Muğan qurultayı 1736-cı ilin martında olmuşdu. Burada Nadir hakimiyyətini qanuniləşdirmək üçün «şah seçkisi» keçirmişdi.

Nadir şahın ölümündən sonra Qarabağ torpaqlarında müstəqil Azərbaycan dövləti - Qarabağ xanlığı yarandı (*Xəritə 5*).

Qarabağ xanlığı müstəqil dövlət elan edildikdən sonra başlıca vəzifə onun möhkəmlənməsinə nail olmaq idi. Pənah xanın bu sahədə ilk tədbirlərindən biri Qarabağın Nadir şah tərəfindən sürgün olunmuş türk-müsəlman əhalisini geri - doğma torpağa qaytarmaq oldu. Köçkünlərin geri qaytarılması və dədə-baba torpaqlarında yerləşdirilməsi Qarabağ xanlığını gücləndirdi. Sürgündən ilk qayıdanlar içərisində Qarabağın gələcək xanı, 15 yaşlı İbrahimxəlil də var idi.

Qarabağ xanlığı yarandığı zaman burada Təbriz, Ərdəbil, Gəncə, Şamaxı, Bakı, Naxçıvan, Şəki, Dərbənd kimi şəhərlər yox idi. Halbuki belə siyasi-iqtisadi mərkəzlərin olması xanlıqların gələcək inkişafı üçün çox mühüm idi. Yeni müdafiə qurğuları və şəhərlərin salınması Pənah xanın hərbi-siyasi işlərlə yanaşı, dəyərli quruculuq uğuru sayılmahdır.

Bu sahədə ilk addımlardan biri 1748-ci ildə qədim Azərbaycan - türk tayfası olan **bayatların** adı ilə bağlı **Bayat** qalasının tikilməsi oldu. «Xan bütün ailəsini, qohumlarının və el böyüklərinin əhli-əyalını oraya topladı. Ətrafda olan camaat, hətta Pənah xanın tərəqqisini, onun rəftar və məhəbbətini eşidən Təbriz və Ərdəbil vilayətlərinin bir çox əhalisi və sənətkarları belə öz ailələrilə birlikdə gəlib Bayat qalasında yerləşdilər».²⁹

Pənah xanın müstəqil dövlət quruculuğu sahəsindəki fəaliyyəti onun rəsmən tanınması ilə nəticələndi. Mirzə Camal yazır: «Müsəlman tarixi ilə 1161, xristian tarixi ilə 1745-ci ildə (1748-ci il olmalıdır-**Y.M., K.Ş.**) Adil şahın (Pənah xana) «**xan**» adı verilməsi və Qarabağ hakimi vəzifəsinə təyin edilməsi haqqında imzaladığı fərman qiymətli xələt, qızıl yəhərli at və qaş-daşla bəzənmiş qılıncla birlikdə Sərdar Əmir Aslanın yaxın adamı vasitəsilə, o zaman yaşadıkları Bayat qalasına gəlib çatdı».³⁰

Adil şahın fərmanı, əslində gecikmiş bir sənəd idi. Həqiqi «hakimlik» şah fərmanından əvvəl ondan asılı olmadan qazanılmışdı.³¹

Pənah xanın «Qarabağ hakimi» kimi tanınmasında Şəki xanlığının Qarabağ üzərinə uğursuz yürüşü mühüm rol oynadı. Şəki xanı Hacı Çələbi özünün 1748-ci ildəki uğursuz Bayat yürüşündən sonra bildirmişdi: «Pənah xan bu vaxtaca sikkəsiz gümüş idi. Biz gəldik ona sikkə vurduq və qayıtdıq» (və ya «Pənahəli özünü xan elan etmişdi, mən isə öz məğlubiyyətimlə onun xanlığını təsdiq etdim»). Hacı Çələbi xanın xalq içərisində zərbi-məsələ çevrilmiş bu sözləri, əslində, Adil şahın fərmanından daha artıq gücə malik idi. **Əhməd bəy Cavanşir*** yazır: «...Bu qalibiyyətdən (Bayat döyüşündən - **Y.M., K.Ş.**) sonra Pənah xanın igidliyi haqqında dillərə düşən dastan o zaman Qarabağda yaşayan bütün müsəlman tayfalarını müharibəsiz olaraq onun təbəəliyinə tabe etdirdi».³²

Bayat döyüşü, eyni zamanda, bu qalanın gələcək tarixi sınaqlara dözə bilməyəcəyini də üzə çıxardı. Ona görə də yeni qala salınması tələb olunurdu. **Mirzə Adıgözəl bəy**** yazırdı: «Pənah xan **Şahbulağı** adı ilə məşhur olan Təməkütdə bir

* Əhməd bəy Cavanşir (1828-1903) -əslən Qarabağdan olan Azərbaycan tarixçisi, «Qarabağnamə» müəlliflərindən biri

** Mirzə Adıgözəl bəy (1780-1848) -tarixçi. Qarabağ xanının divanında, sonra rus ordusunda xidmət etmişdir.

«Qarabağnamə» müəlliflərindən biri

qala bina etdi. Daş və əhəngdən məscidlər, evlər, çarsu (meydan, bazar meydanı - *Y.M., K.Ş.*) və hamamlar tikdirdi. Bu işləri 1165-ci ildə (1751-ci il -*Y.M., K.Ş.*) bitirərək oranı özünə məskən etdi».³³

3.2. Kürəkçay müqaviləsi

Pənah xan gücləndikcə pərakəndəlik tərəfdarı olan feodalların - məliklərin pozuculuq fəaliyyətləri də artırdı. Bunun qarşısının alınması hərbi-siyasi baxımdan zəruri idi. Belə olmasa, xanlığın ərazi-inzibati bütövlüyü itirilə bilərdi. Bu tarixi həqiqəti ilk mənbələr də təsdiq edir.

*Mir Mehdi Xəzani** çox haqlı olaraq yazırdı: «Bu Qarabağda ki, beş mahal bundan əqdəm Xəmsə mahalı işlaq olurmuş və şimdiki hər birisi bir qeyri-ism ilə adlanırlar...».³⁴ Mirzə Adıgözəl bəy Qarabağdakı feodal mülkləri - məlikliklər haqqında yazırdı: «Bu mahalların biri **Dizaqdır**. Məlikləri Məlik Yeqan adlanır. O Loridən** qaçıb gəlmiş, Nadir şahın səltənəti dövründə və onun əmrilə məliklik taxtında oturub hörmət qazanmışdır.

İkincisi - Vərəndədir. Məlikləri Məlik Şahnəzərlilər olmuşdur. Onlar daha qədim bir nəslə mənsub və daha çox etibar sahibidirlər. Əsilləri də Göyçə*** əsilzadələrindəndir. Sonra oradan qaçaraq gəlib Qarabağda Vərəndə mahalının məliklik camından sərxoş olmuşlar.

Üçüncü - **Xaçındır**. Məlikləri Həsən Cəlal övladıdır. (Onlar) riyasət gəlininə gözəllik verib (hökmran olmuşlar). Bu ailə məliklik mənəbindən məhrum olduqdan sonra, bu mahalın müstəqil bir məliki olmamışdır. Axırda, mərhum Pənah xan Cavanşirin dövlət günəşi və şövkət bayrağı riyasət üfüyündən baş vurub, Qarabağ vilayətinin bütün sahəsini cəlal və dəbdəbə ilə işıqlandırdı. Bu zaman xıncıstanlı (indiki adı - Xındırstan - *Y.M., K.Ş.*) Məlik Mirzə xan... bu əbədi dövlət məmurlarının əmri ilə məliklik sikkəsini... adına kəsdirdi. Ondan sonra da oğlu Allahverdi və nəvəsi Məlik Qəhrəman... məliklik bayrağını göylərə qaldırdılar.

Dördüncü - **Çiləbörd mahalıdır**. Məlikləri Məlik Allahquludur. Əsilləri Mağavizdən**** gəlmədir. Bunlar gəlib Çiləbördə məlik olmuş, Tərtər çayının ortasında vaqə, ən möhkəm bir məmləkətdə yerləşmişlər. Çox çətin bir yolu olan Çermux qalasını (Çiləbördün müxtəsər adıdır - *Y.M., K.Ş.*) özlərinə məskən, sığınacaq və mənzil etmişlər. Çiləbördə müstəqil olaraq yiyələnmiş və böyük bir şöhrət qazanmışlar... Nadir şah... ona sultanlıq rütbəsi və xələti verdi...

* Mir Mehdi Xəzani (1819-1894) - tarixçi. «Qarabağnamə» müəlliflərindən biri

** Lori (Loru) - Azərbaycanın yaşayış məskənlərindən biri. XIV əsrdə dağıdılmışdır. Taşır da adlandırılır. 1921-ci ildə rəsmən Ermənistan SSR-ə qatılmışdır.

*** Göyçə - Qərbi Azərbaycanda yer adı. İlk dəfə V əsr hadisələri ilə əlaqədar xatırlanan Göyçə gölünün adından götürüldüyü bildirilir. Şah İsmayılın 1510-cu ilə aid fərmanında Göyçə mahalından bəhs edilir. İrəvan xanlığı yarandıqda onun mahallanndan biri olmuşdur. Rusiya işğalından sonra İrəvan qubemiyasının Yeni Bayazid qəzasına daxil edilmişdi. Sovet hakimiyyəti illərində tarixi Azərbaycan torpaqlarında yaradılmış Ermənistan SSR-ə verilmişdir. Ermənilər 1930-cu ildə Azərbaycan sözü olan «Göyçə» adını dəyiş

olundu. Tarixi reallığı əks etdirən Kürəkçay müqaviləsi, eyni zamanda, Qarabağın, o cümlədən bu diyarın dağlıq hissəsinin Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən ən mötəbər sənəddir.

4. QARABAĞ RUSİYA İMPERİYASI TƏRKİBİNDƏ

4.1. Çarizmin Qarabağda idarəçilik rejimi. Ermənilərin kütləvi şəkildə Qarabağa köçürülməsi

1805-ci il Kürəkçay müqaviləsi ilə Qarabağ xanlığı faktiki olaraq Rusiyaya ilhaq edildi (*Xəritə 6*). Xan hakimiyyətinin hələ 17 il də saxlanması müəyyən strateji məqsəd daşıyırdı. 1806-cı ildə İbrahim xanın qətli Rusiyanın heç bir hüquqa məhəl qoymadığını nümayiş etdirirdi.⁴⁰ Belə bir şəraitdə İbrahim xanın xanlığa keçən oğlu *Mehdiqulu xanın* hakimiyyəti (1806-1822) möhkəm deyildi. Çar hökuməti işğal rejimini gücləndirir, xanlığın ərazisində möhkəmlənmək məqsədi ilə yerli müsəlman hakim təbəqənin iqtisadi mövqələrini zəiflətməyə, əksinə, özünə arxa sandığı qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanları üstün mövqeyə çıxarmağa çalışırdı. Xanlıq ləğv edildikdən sonra Şimali Azərbaycanın digər yerlərində olduğu kimi, burada da komendant idarə üsulu yaradılmış, o, **Hərbi-müsəlman dairəsinin*** (mərkəz Şuşa) tərkibinə daxil edilmişdi (*Xəritə 7*). Bu dövrdə Rusiya qoşunlarının işğalçılıq əməliyyatlarında iştirak edən və əslən erməni olan general-leytenant *V.Q.Mədətov* (1782-1829) Qarabağda sözün əsl mənasında erməni- Rusiya müstəmləkə rejimi yaratmışdı. Çar hökuməti 1830-cu il üsyanlarının** təsiri nəticəsində Cənubi Qafqazda 1840-cı il 10 aprel inzibati-hərbi islahatı keçirdi. Bu islahata görə Qarabağ əyaləti Şuşa qəzasına çevrilmiş və Kəsp vilayətinə (mərkəz Şamaxı) tabe edilmişdi (*Xəritə 8*). *Bununla da Qarabağ anlayışı siyasi mənasını itirmiş oldu və yalnız coğrafi anlayış kimi qaldı.*

1846-cı il inzibati-ərazi bölgüsü zamanı Şuşa qəzası yeni yaradılmış Şamaxı quberniyasına (1859-cu ildən Bakı) tabe edildi (*Xəritə 9*). 1867-ci ildə Yelizavetpol quberniyası yaradıldıqda Şuşa qəzası onun tərkibinə verilir və ərazisi bölünərək burada daha üç qəza - Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzaları da təşkil olunur (*Xəritə 10*). Bununla, Şuşa qəzası da vahid inzibati-siyasi idarəsini itirir. Belə bir inzibati-ərazi bölgüsü xüsusi məqsədlə həyata keçirilmişdi. Bu islahatlar ermənilərin idarə sistemində daha geniş təmsil edilməsinə hərtərəfli imkanlar açdı.⁴¹

Çarizm Şimali Azərbaycan torpaqlarını işğal etdikcə, bu torpaqlarda möhkəmlənmək üçün həm də əhalinin erməniləşdirilməsi siyasətini də həyata keçirirdi. 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsindən (*Sənəd3*) sonra bu hal daha müntəzəm və məqsədyönlü xarakter alır. Ermənilərin İrandan Şimali Azərbaycana

* Yeni yaradılan dairənin də məhz «Hərbi-müsəlman dairəsi» adlandırılması Qarabağın Azərbaycan xalqına məxsus olduğunu sübut edən daha bir təkzibolunmaz faktdır.

** Türkmənçay müqaviləsindən (1828) sonra çar hökuməti Şimali Azərbaycanda dözülməz hərbi-müstəmləkə rejimi qurmuşdu. Ona görə də 1830-cu ildə Cəbrayıl-Balakəndə, 1831-ci ildə Lənkəranda, 1837-ci ildə Qubada, 1838-ci ildə Şəkildə müstəmləkəçilərə qarşı xalq üsyanları baş vermişdi.

köçürülməsi həmin müqavilənin **XV maddəsi** ilə təsdiq olunurdu. Həmin maddəyə görə şah öhdəsinə götürürdü ki, o, ölkədə

albanlar xristianlıqda qalmışlar;

4.Cənubi Qafqaza miqrasiya edən erməni-qriqorian missionerləri Ərəb xilafətinin işğalları nəticəsində yaranmış əlverişli şəraitdən istifadə edərək Qarabağın dağlıq hissəsinin xristian-alban əhalisini qriqorianlaşdırmağa, bunun ardınca da erməniləşdirməyə başladılar. Qriqorianlaşdırmaya nisbətən erməniləşdirmə daha uzun sürən tarixi proses oldu;

5.Qarabağın dağlıq hissəsinin xristian əhalisi rus çarı I Pyotra məktubunda da özlərini alban adlandırmışdılar. Bu sübut edir ki, onlar hələ XVIII əsrin əvvəllərində də özlərini erməni hesab etmirdilər.

Lakin XVIII əsrin əvvəllərindən Qarabağın alban-qriqorian əhalisinin erməniləşdirilməsi prosesində əsaslı dönüş baş verdi.

Rusiyanın regiona müdaxiləsi ermənilərin digər ölkələrdən Cənubi Qafqaza, o cümlədən Azərbaycana köçürülüb gətirilməsi burada erməni amilinin gücləndirilməsinə kömək etdi. Bu siyasət Qarabağın dağlıq hissəsinin qriqorianlaşdırılmış albanlarının tarixi taleyində dönüş yaratdı. Onların erməniləşdirilməsi prosesi son mərhələyə qədəm qoydu.

Rus-İran müharibələri (1804-1813, 1826-1828) və Rus-Türk müharibələri (1806-1812, 1828-1829) dövründə, xüsusilə 1828-ci il Türkmənçay və 1829-cu il Ədirnə müqavilələrindən sonra İran və Osmanlı dövlətlərindən Şimali Azərbaycanın digər bölgələri ilə yanaşı, Qarabağa ermənilərin kütləvi surətdə köçürülməsi qriqorianlaşdırılmış yerli alban əhalisinin erməniləşdirilməsini başa çatdırdı. 1836-cı ildə Alban katolikosluğu ləğv edildi. Yalnız bundan sonra Qarabağın dağlıq hissəsinin alban əhalisi ilə bağlı «erməni» sözünü işlətmək olar, özü də şərti olaraq!

Bütün bunlara baxmayaraq, Dağlıq Qarabağ erməniləri tarix boyu ümumi erməni əhalisi içərisində alban kökü ilə bağlı spesifik xüsusiyyətlərini saxlamışlar.

4.3. Ermənilərin Azərbaycanda, o cümlədən Qarabağda azərbaycanlılara qarşı soyqırımlarına başlaması

XIX yüzilin 30-cu illərindən sonra da ermənilərin kütləvi surətdə Şimali Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Qarabağa köçürülməsi davam etdirilirdi. Rus qafqazşünası N.Şavrov məhz buna görə yazırdı (1911) ki, **Zaqafqaziya**da **1,3 mln. erməninin 1 mln.-dan çoxu gəlmədir.**⁴⁸ Bütün bunlara baxmayaraq, 1916-cı ildən Qarabağda (xanlıq sərhədləri daxilində) əhalinin yenə də təxminən 51 %-i azərbaycanlı, 46%-i isə erməni (yerli alban mənşəli ermənilərlə birlikdə - **Y.M., K.Ş.**) idi.⁴⁹ Köçürülüb gətirilən ermənilərin Qarabağın dağlıq hissəsində - onlarla eyni dindən olan yerli əhalinin (qriqorianlaşmış və erməniləşmiş albanların) yaşadığı ərazidə məskunlaşdırılması daha geniş hal almışdı. Bu, gəlmə ermənilərin kompakt surətdə bir yerdə yaşamasını təmin etmək məqsədi ilə edilirdi və strateji niyyət güdüdü.

Ermənilərin inzibati-idarə sistemində möhkəmləndirilməsi, köçürülmə yolu ilə saylarının mexaniki surətdə artırılması və onların iqtisadi potensialının möhkəmləndirilməsi paralel surətdə həyata keçirilirdi.⁵⁰ Beləliklə, **ermənilər çarizmin hərtərəfli dəstəyi və yaratdığı əlverişli şərait nəticəsində Qarabağın iqtisadi həyatında da möhkəmlənə bildilər.**

Rusiya imperiyasının Q1 1 1 rg459.996 822 məqsədli siyasəti və məqsədyönlü

siyasəti nəticəsində ermənilərin Şimali Azərbaycanda nail olduqları iqtisadi potensial 1872-ci ildə Bakıda neftli torpaqlar üzərində iltizam sisteminin ləğvi zamanı daha aydın nəzərə çarpmağa başladı; nəticədə neftli torpaq sahələrinin hərracı prosesində azərbaycanlılar cəmi 5%, ermənilər

Azərbaycan torpaqlarının qanuni varisi olduğunu bəyan etdi. İstiqlal bəyannaməsinin birinci maddəsində deyilirdi: «Bu gündən etibarən Azərbaycan xalqları suveren hüquqlara malikdirlər, Şərqi və Cənubi Zaqafqaziyadan ibarət olan Azərbaycan tam hüquqlu müstəqil dövlətdir». ⁵⁵ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz ərazisinin hüquqi-siyasi cəhətdən əsaslandırılmış xəritəsini nəşr etdirmişdi (*Xəritə II*). Təbiidir ki, başqa Şimali Azərbaycan torpaqları kimi, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ da Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin ərazisinə daxil idi. Lakin bu zaman yenidən elan olunmuş Ermənistan (Ararat) Respublikası Qarabağa heç bir əsası olmayan iddia irəli sürdü. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu iddianı rədd etdi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti parlamentinin sədri Ə.M.Topçubaşov (1862—1934) Osmanlı dövlətinin xarici işlər naziri ilə 1918-ci il noyabrın 18-də İstanbulda apardığı danışıqlar zamanı bildirmişdi: «*Ermənilərin ortaya atdıqları Qarabağ məsələsi 5, ya 10 kənd məsələsi deyil, mübahisə bütöv 4 sancaq - Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur üstündədir, Bu elə bir xanlığın ərazisidir, burada erməni və müsəlmanların sayı bərabər olmasa da, hər halda ermənilərin mütləq çoxluğu barədə danışmağa əsas yoxdur, özü də onlar buranın yerli əhalisi deyildirlər. Rusiya ilə müharibədən sonra Türkiyədən buraya köçənlərdir... Nəhayət, Qarabağın özündə ermənilər yığcam halda yaşamırlar, müsəlmanlarla qarışıq məskundurlar. Bununla belə, biz məsələnin sülhyolu ilə həlli tərəfdarıyıq*». ⁵⁶

Ermənilər Qarabağı ələ keçirmək üçün əvvəllər başladılan soyqırımlarını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə də davam etdirdilər. Azərbaycan hökuməti yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq, 1919-cu ilin yanvarında **Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur** qəzalarını əhatə edən **Qarabağ general-qubernatorluğu** yaratdı. **X. Sultanov** Qarabağ general-qubernatoru təyin edildi. Ermənistan (Ararat) Respublikasının xarici işlər naziri S.Tiqranyan Qarabağ general-qubernatorluğu yaradılmasına etirazını bildirmiş, lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin cavabında bu etiraz əsassız hesab olunmuş və *həmin ərazilərin Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olması göstərilmişdi*. ⁵⁷ Qarabağ general-qubernatoru ermənilərin ərazi iddiaları ilə yanaşı, əvvəlcə ingilislər, sonra isə amerikalılarla gərgin münasibətlər şəraitində fəaliyyət göstərməli oldu. Lakin ermənilər Qarabağ general-qubernatorluğu ərazisində sülh yaranmasına imkan vermədilər.

1919-cu ilin sonları-1920-ci ilin yazında **Zəngəzurdə** erməni-daşnak silahlı quldur dəstələri dinc azərbaycanlı əhaliyə qarşı basqınlar və kütləvi qırğınlar törətdilər. ⁵⁸

Ermənilər **Cavanşir qəzasında** da sakitləşmədilər. Onların qəzanın dağətəyi kəndlərinə hücumları adi hal almışdı. Erməni quldur dəstələri 1918-ci ilin yaz-yay aylarında qəzanın düzənlik hissəsinin müsəlman əhalisinə qarşı da çoxsaylı zorakılıq aktları etdilər. «Ermənilər Tərtər çayının qabağını kəsərək başqa istiqamətə yönəlmiş və qəzanın aran kəndlərinin əkinlərini susuz qoyaraq, onlara böyük zərər vururdular. Hətta iş o yerə çatmışdı ki, aran kəndlərində içməli su belə çatışmırdı». ⁵⁹

Qarabağın digər **qəzası-Cəbrayıldə** da erməni silahlıları dinc əhaliyə hücum etdirdilər. 1918-ci ilin dekabrında Cəbrayıl qəzasının azərbaycanlı kəndlərinə ermənilərin hücumları genişlənmiş, 1919-cu ilin əvvəllərində daha dağıdıcı xarakter almışdı.

Şuşa qəzası və Qarabağın siyasi mərkəzi olan *Şuşa şəhərində* ermənilərin vəhşilikləri daha amansız şəkil almışdı. Vaxtı ilə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin Dağlıq Qarabağda məsul nümayəndəsi olmuş S.Şaduns 20 dekabr 1922-ci ildə bəzi həqiqətləri təhrif etməklə bərabər, bütün Qarabağın Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə daxil olduğunu etiraf edərək yazırdı: «... Еще до создания в Карабахе Мусаватской власти (т.е. **Азербайджанской Демократической Республики - Я.М., К.Ш.**) Туда был назначен со стороны турецких властей (т.е. **Азербайджанской Демократической Республики - Я.М., К.Ш.**) генерал-губернатор Карабаха, и вот в это время появляется новый термин – **Нагорный Карабах, созданный дашнаками.** Не довольствуясь везграничными бойнями, вызванными в Турецкой Армении, партия «Дашнакцутюн», после сдачи гор. Шуши туркам, подымается на горы, населенные исключительно армянами, и постановляет сражаться «до последней капли крови», но не сдаваться туркам. Вот здесь в это время впервые вместе с социал-демократами, именуемыми себя интернационалистами, организуется правительство Нагорного Карабаха.

Если партии «Дашнакцутюн» удалось избежать войны с турками, то вскоре, по настоянию крестьян этого же самого Нагорного Карабаха, пришлось соединить эту часть с низменной частью и весь Карабах подчинить власти мусаватского правительства...».⁶⁰

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə Şuşada ermənilərin ən xəyanətkar silahlı qiyamlarından biri 1920-ci il martın 22-də Azərbaycan xalqının Novruz bayramı günü baş verdi. Bu separatçı qiyam Azərbaycanı işğal etməyə hazırlaşan bolşeviklərin sifarişi ilə qaldırılmışdı. Bu zaman erməni-separatçı qiyamlarının əksər yerlərdə dəf edilməsinə baxmayaraq, onlar Əsgəran qalasını ələ keçirə bildilər. Görülən hərbi-siyasi tədbirlər nəticəsində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Qarabağda öz suveren hüquqlarını bərpa etdi. Lakin ərazisində yaşadıkları dövlətə - Azərbaycana xəyanət edən ermənilərin Qarabağda separatçı qiyamları və törətdikləri soyqırımları 1920-ci ilin aprel işğalı ərəfəsində ölkənin şimal sərhədlərinin müdafiəsi işinə ağır zərbə vurdu və müstəqil Azərbaycan dövlətinin – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığını təhlükə altında qoydu.

* Tərcüməsi: «...hələ Qarabağda Müsavat hakimiyyəti (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmalıdır-**F.M., K.Ş.**) qurulanadək oraya türk hakimiyyət orqanları (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti olmalıdır - **Y.M., K.Ş.**) tərəfindən Qarabağ general-qubernatoru təyin edilmişdi və elə bu zaman daşnaklar tərəfindən yaradılmış yeni termin—«Dağlıq Qarabağ» termini meydana gəldi... «Daşnaksutyun» partiyası Türkiyə Ermənistanında törətdiyi saysız-hesabsız qırğınlarla kifayətlənməyərək, Şuşanı türklərə təslim etdikdən sonra yalnız ermənilərin məskunlaşdığı dağlara qalxır və «son damla qanına qədər» vuruşmaq, lakin türklərə təslim olmamaq barədə qərar qəbul edir və bu zaman məhz burada həmin dövrdə özlərini beynəlmiləlçi adlandıran sosial-demokratlarla birlikdə Dağlıq Qarabağ hökuməti təşkil edilir.

«Daşnaksutyun» partiyası türklərlə müharibədən yayına bilsə də, çox keçmədən elə həmin Dağlıq Qarabağ kəndlilərinin təkidi ilə bu hissə (yəni Qarabağın dağlıq hissəsi - **Y.M., K.Ş.**) düzən hissə ilə birləşdirildi və bütün Qarabağ Müsavat hökumətinə (Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə -**Y.M., K.Ş.**) tabe edildi...».

6. QARABAĞ 1920-1980-ci İLLƏRDƏ

6.1. Sovet hökumətinin Qarabağın ərazisini bölüşdürməsi

Rusiyada Sovet hakimiyyəti möhkəmləndikcə, çar Rusiyası sərhədlərinin bərpa edilməsinə başlandı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin şimal sərhədlərində möhkəmlənən XI Qırmızı Ordu hissələrinə respublikanın işğalı planını reallaşdırmaq üçün müvafiq əmr və sərəncamlar verildi. Azərbaycan Parlamenti daxilində sovet dövlətini müdafiə edən qüvvələr və Qarabağda erməni-daşnak separatçılarının qaldırdıqları mart qiyamı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunu sürətləndirdi. 23 ay yaşamış olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti XI Qırmızı Ordunun süngüləri ilə devrildi, Şimali Azərbaycanda sovet hakimiyyəti quruldu. Bununla, Qarabağ ətrafındakı hadisələrin yeni mərhələsi başlandı.

6.1.1. Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi: 1920-1923-cü illər

Dağlıq Qarabağ: coğrafiyası və «Dağlıq Qarabağ» anlayışı. Bu problemin şərhini üçün əvvəlcə Dağlıq Qarabağın coğrafiyası və «Dağlıq Qarabağ» anlayışı üzərində dayanacaq.

Relyefinə görə Qarabağ aran (düzən) və dağlıq hissələrə bölünür. Bu reallıq elmdə də öz təsdiqini tapmışdır. Məsələn, tanınmış qafqazşünas **M.A.Skibitskinin** oğlu **A.M.Sklbitski** «Qafqaz böhranı» adlı məqaləsində yazırdı: «Qarabağ xanlığının bütöv dağlıq hissəsi o vaxt Dağlıq Qarabağ adlanırdı. Şərqdə Qarabağ dağ silsiləsi, Qərbdə isə Zəngəzur dağları arasındakı torpaqlar, habelə Yuxarı Qarabağla, aran yeri olan Aşağı Qarabağı bir-birindən ayıran Qarabağ yaylası həmin əraziyə daxil idi». ⁶¹ Aydın olduğu kimi, çar Rusiyası tərkibində olduğu zaman Qarabağın ərazisi, daha doğrusu, keçmiş Qarabağ xanlığının torpaqları müxtəlif inzibati bölgülərə məruz qaldığından, «Qarabağ» anlayışı əvvəlki inzibati-siyasi mənasını itirmişdi. Lakin Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə (1918-1920) «Qarabağ» anlayışı öz əvvəlki mənasını yenidən özünə qaytardı. **S.Şadunsun** yuxarıda göstərilən fikrindən aydın olduğu kimi, elə Dağlıq Qarabağ termini də bu zaman daşnaklar tərəfindən meydana gətirildi. ⁶²

Bu zamandan «Dağlıq Qarabağ» anlayışı yalnız coğrafi deyil, siyasi maraq da kəsb etməyə başladı. Bolşeviklər Şimali Azərbaycanda hakimiyyəti ələ keçirdikdən sonra bu anlayış inzibati-siyasi mənə kəsb etməyə başlayır, Azərbaycan-Ermənistan münasibətlərində və ona müdaxilə edən Rusiyanın siyasi leksikonunda əsas anlayışlardan birinə çevrilir. Elə bu zaman Dağlıq Qarabağın coğrafi baxımdan əhatə dairəsində də dəyişiklik baş verir. Yenə A.M.Skibitskinin yazdığı kimi, «...Qarabağ yaylası 1923-cü ildə muxtariyyət almış və Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti və ya Azərbaycanın yeni sərhədləri daxilində qısaca olaraq Dağlıq Qarabağ adlanmışdır». ⁶³

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (DQMV): yaradılması tarixi, əsas hadisələrinin sinxronlaşdırılması və buradan irəli gələn nəticələr. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasının prinsipial məsələlərini müəyyən etmək, daha doğrusu, bu prosesi tam aydınlığı ilə təsəvvür etmək üçün əsas hadisələrə mənsubiyyəti üzrə sinxron şəkildə diqqət yetirək (**Sinxron cədvəl baxın: Cədvəl 6.1**).

Cədvəl ilə tanışlıq göstərir ki, hadisələrin gedişində iki mərhələ ayrılır: 1) Rusiya

Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun* 5 iyul 1921-ci il tarixli qərarınadək və 2) qərardan Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinədək davam edən mərhələ. Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi ətrafında baş verən hadisələr, əsasən, Azərbaycan (1-ci və 2-ci sütunlar) və Qafqaz Bürosu, sonra isə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi** (5-ci sütun) arasında cərəyan edir, Ermənistan isə, faktiki olaraq, bu hadisələrdən kənar qalır. Bu faktlar Dağlıq Qarabağ və ona muxtariyyət verilməsi ətrafındakı hadisələri yenidən nəzərdən keçirməyi, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin yaradılmasının obyektiv tarixini bərpa etməyi tələb edir.

«*Nərimanov Bəyannaməsi*»: 1920, 1 dekabr — 1921, 5 iyul. Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Xalq Komissarlar Soveti yaradıldıqda yerlərə fəvqəladə komissarlar da təyin olundu. **A.N.Karakozov** da (1890-1938) Dağlıq Qarabağ üzrə fəvqəladə komissar təyin olundu.⁶⁴ Azərbaycan Sovet hökuməti 1920-ci il 30 apreldə Ermənistan Respublikasına nota verdi və tələb etdi ki, Zəngəzurdan və Qarabağdan öz qoşunlarını çıxarsın.⁶⁵ May ayında Qarabağda Sovet hakimiyyətinin qurulması elan olundu.

Bu dövrdə Sovet Rusiyası Qafqazın sovetləşdirilməsi planını həyata keçirməkdə davam edir, yeni sovet dövlətlərinin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi prinsiplərini irəli sürməklə mövcud və gələcək dövlətlərin fəaliyyətini nəzarət altına almağa cəhd göstərirdi. Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosu Qafqaz Cəbhəsi Hərbi-inqilabi şurasına 7 iyul tarixli təlimatında bu məsələyə toxunmuşdu.⁶⁶ Ermənistanda Sovet hakimiyyətinin qurulması ilə (1920, 29 noyabr) xarici sərhədlərlə yanaşı, sərhədlər daxilində də bölgülərin aparılması kəskinləşdi. **Azərbaycan İnqilab Komitəsinin** Ermənistan Sovet Respublikasına 30 noyabr teleqramı və 1 dekabr Bəyannaməsində də Qarabağ və onun dağlıq hissəsindən bəhs olunurdu. Bu sənədlərin erməni tarixşünaslığında təhrif edilməsi əsaslı şəkildə sübut edilmişdir.⁶⁷ Bəyannamədə Dağlıq Qarabağın əməkçi kəndlilərinə tam öz müqəddəratını təyin etmə hüququ verildiyi elan edilirdi.

Ermənistan İnqilab Komitəsi isə 28 dekabr Bəyannaməsində Naxçıvana iddiadan əl çəkdiyini bildirirdi.⁶⁸ Lakin Ermənistan Qarabağı «əldən vermək» istəmirdi. Azərbaycan və Ermənistan arasında sərhədlərin müəyyənləşdirilməsi məsələsində Dağlıq Qarabağ yenidən gündəmə gəldi. Qafqaz Bürosu Azərbaycanın razılığı və iştirakı olmadan, özbaşına 3 iyun 1921-ci il-də Dağlıq Qarabağın Ermənistanla məxsus olmasının Ermənistan hökumət bəyannaməsində göstərilməsi barədə qərar qəbul etdi. Ermənistan Xalq Komissarları Soveti isə 12 iyunda bunu dekretləşdirdi.⁶⁹ İşlərin belə gedişi Azərbaycanı təmin edə bilməzdi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi **Q.Kaminskinin** (1895-1938) sədrliyi ilə keçirilən 27 iyun iclasında Tiflisdə komissiyanın işi ilə əlaqədar Azərbaycanın Ermənistanla sərhədi haqqında məsələ müzakirə edildi. Bu iclasda 5 maddədən ibarət qərar qəbul olundu. İlk dəfə burada Dağlıq Qarabağa bəyan edilən öz müqəddəratını təyin etməyə Azərbaycanın baxışı ifadə olundu: «**3. Məsələnin** (Dağlıq Qarabağ haqqında - *Y.M., K.Ş.*) **yeganə həlli**

*Qafqaz Bürosu - 1920-ci ilin aprelindən - 1922-ci ilin fevralınadək mövcud olmuşdur.

**Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi 1922-ci ilin fevralında təşkil edilmişdir

erməni və müsəlman kütləsinin Sovet quruculuğu işinə geniş cəlb edilməsi (yol. Nərimanovun Bəyannaməsindən aydın olduğu kimi) ola bilər». Problemin həlli haqqında Siyasi Büro və Təşkilat Bürosunun fikrinin Tiflisə çatdırılması Nərimanova həvalə edildi. Nərimanovun Tiflisdə olan Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin sədri **M.H.Hacıyev** və xarici işlər naziri **M.D.Hüseynovla** elə həmin gün birbaşa xətlə danışığı oldu. **Nərimanov:** «Deyin ki, bu, Siyasi və Təşkilat Bürosunun fikridir. Əgər onlar mənim bəyannaməmə istinad edirlərsə, bəyannamədə hərfən belə deyilmişdir: Dağlıq Qarabağa tam azad öz müqəddəratını təyinetmə hüququ verilir».

Hüseynov: «Yaxşı. Hər şeyi çatdıraram. Hər halda deyim ki, bizim qərarımız, sübhəsiz, çox soyuq qarşılanaqdır». Yenə həmin gün Hüseynov bu barədə Qafqaz Bürosuna məlumat verdi. Bu məsələ üzrə Qafqaz Bürosunun fəvqəladə plenumunu çağırmaq, Nərimanov və Myasnikovu Tiflisə dəvət etmək qərara alındı.⁷⁰

Azərbaycanın ayrılmaz hissəsinə necə «muxtari-yət» verildi: Qafqaz Bürosu plenumunun 1921-ci il 4 və 5 iyul tarixli qərarları. Belə bir zəmində Tiflisdə Qafqaz Bürosu plenumunun iclası keçirildi. Xüsusi əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Qafqaz Bürosunun 4 iyul axşam və 5 iyul iclas protokolundan çıxarışları olduğu kimi (tərcümədə) veririk:⁷¹

Ermənilər Qafqaz Bürosunun 5 iyul tarixli qərarının qəbul edilməsində Stalinin əsas rol oynadığını sübut etməyə çalışırlar. Əslində, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun 4 və 5 iyul iclaslarında Stalinin təzyiqinin nədən ibarət olması faktlarla təsdiq olunmur. Bir sözlə, SSRİ-nin yaradılması **(1922, 30 dekabr)** ərəfəsindəki mübarizədə özünün «muxtariyyətləşdirmə» planı ilə çıxış edən Stalinin guya sosialist dövlətinin federativ quruluşunun Lenin ideyasını həyata keçirməsi ağılabatan görünür. Ona görə də məsələ daha dərin və ətraflı şəkildə nəzərdən keçirilməlidir:

1) Mərkəz Qafqaz Bürosunun təmsalında hələ SSRİ-nin yaradılmasından, Azərbaycan və Ermənistan SSR-in İttifaq dövlətində birləşdirilməsindən əvvəl praktik olaraq sərhəd məsələsinə müdaxilə etməklə səlahiyyətli tərəf kimi çıxış etdi. Dağlıq Qarabağ məsələsi üçtərəfli müzakirə məsələsinə çevrildi;

2) Qafqaz Bürosu bu «hüququndan» istifadə edərək Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ barəsində elan etdiyi **öz müqəddəratını təyinetmə müddəasının təbii-tarixi şəkildə yerinə yetirilməsinə imkan vermədi**, onu «geniş vilayət muxtariyyəti» kimi ifadə etdi;

3) Qafqaz Bürosu 4 iyul qərarı ilə Azərbaycana (yəni, Dağlıq Qarabağ Ermənistana verilə bilər!), səhəri gün isə bu məsələyə qayıtmaqla Ermənistana təsir göstərmək (yəni, Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində qalması təsdiq edilə bilər!) və Mərkəz üçün əlverişli mövqeyi təmin etmək istəyirdi, buna da (yəni Dağlıq

Qarabağa muxtariyyət verilməsinə) nail oldu. Beləliklə, Qafqaz Bürosu plenumunun 5 iyul qərarından sonra Dağlıq Qarabağ ətrafında hadisələr yeni istiqamət aldı: Qafqaz Bürosu Mərkəz üçün əlverişli qərarı təmin edib, onun reallaşdırılması uğrunda təzyiqlərə başladı. Bununla, Azərbaycan SSR özünün ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa məcburi şəkildə muxtariyyət verilməsi nəticəsində yeni şəraitlə qarşılaşdı. Ermənistan isə Dağlıq Qarabağ məsələsi ilə bağlı olaraq, Qafqaz Bürosu ilə Azərbaycan arasında münasibətləri kəskinləşdirməyə, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi ilə onun işlərinə qarışmaq imkanlarından istifadə

edərək, Dağlıq Qarabağa olan iddialarını həyata keçirməyə çalışdı. Bu məsələlər kompleks şəkildə nəzərdən keçirilməlidir.

S.M. Kirovun mövqeyində dəyişiklik. 5 iyul qərarı qəbul edildikdən sonra Azərbaycan rəhbərliyi tərəfindən onun həyata keçirilməsinə başlanmalı idi. Bununla əlaqədar olaraq Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin həmin ilin 19 iyul tarixli iclasında Nərimanovun Tiflis səfərinin yekunları bəyənilmiş, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 20 iyul tarixli iclasında isə muxtar vilayətin konstitusiyasının hazırlanması üçün komissiya yaradılmışdı.⁷² **Burada bir məsələnin aydınlaşdırılmasına ehtiyac yaranır. Artıq məlum olduğu kimi, 5 iyul qərarı ilə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsində Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə həlledici rol ayrılmışdı. Görünür, 1921-ci ilin iyulunda Kirovun Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi rəhbərliyinə gətirilməsində elə bu amil də mühiim rol oynamışdı. Məhz Kirov faktik olaraq Azərbaycanda rəhbərliyə keçdikdən sonra Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə rəsmi münasibət dəyişdi və bu proses iki ilədək ləngidi.** Ona görə də bu məsələ ətrafında Kirovun mövqeyi və ona təsir edən amillər xüsusi olaraq araşdırılmalıdır. Əgər 4 iyul iclasının protokolundan çıxarışa nəzər salsaq görürük ki, o zaman Kirov Qarabağın dağlıq hissəsinin Azərbaycanın hüdudlarında saxlanmasının əleyhinə çıxmış (5,a), onun Ermənistanın tərkibinə daxil edilməsinin isə lehinə (5,b) səs vermişdir. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi Rəyasət Heyətinin 19 iyul, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 20 iyul iclasında və qeyd olunan qərarların qəbulunda Kirov da iştirak etmişdi. **Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Siyasi Bürosu və Təşkilat Bürosunun 26 sentyabrda bilavasitə Kirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında onun mövqeyinin əksinə dəyişdiyini görürük.** İclasda iştirak edən 9 nəfərdən (Kirov, Nərimanov, Axundov, Qarayev, Əfəndiyev, Stukalov, Mirzoyan, Bünyadzadə, Hüseynov) 7-si Qafqaz Bürosundan Dağlıq Qarabağın ayrılması haqqında qərarın yenidən nəzərdən keçirilməsini xahiş etməyi qərara alır, yalnız 2 nəfər - Nərimanov və Bünyadzadə Qafqaz Bürosunun qərarının qısa müddətdə yerinə yetirilməsinə tərəfdar çıxır. Bu məsələ üzrə materiallar toplamaq üçün komissiya yaradılır.⁷³ Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Təşkilat Bürosu üzvlərinin iştirakı ilə Qarabağın məsul işçilərinin 21 oktyabr konfransına rəhbərlik edən Bünyadzadə də Kirovun mövqeyinə keçir. Belə ki, **həmin iclasda Dağlıq Qarabağın muxtar vilayət kimi ayrılması xüsusi qeyddə məqsəduyğun hesab olunmurdu**⁷⁴

Beləliklə, məhz Kirovun rəhbərliyi ilə Dağlıq Qarabağın muxtariyyəti məsələsinə yeni münasibətin yarandığı ortaya çıxır. Bu təsadüfi deyildi. **Kirov nəinki öz şəxsi mövqeyinin, hətta Qafqaz Bürosunun Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasını təsdiq etmək əvəzinə, ona məcburi inxtariyyət verilməsi haqqındakı qərarının və onun qısa müddətdə həyata keçirilməsi zərurətinin yanlış olduğunu yəqin etmişdi.**

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi dekretləşdirildəndən 4 ay keçdikdən sonra belə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 8 oktyabr 1923-cü ildə Kirovun sədrliyi ilə keçirilən iclasında Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi haqqında qərarın əhali, xüsusilə türklər

(azərbaycanlılar - *Y.M., K.Ş.*) arasında təbliğ olunmasının başa çatdırılmadığı etiraf olunurdu.⁷⁵

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi Azərbaycana necə qəbul etdirildi? Hadisələrin belə gedişi Qafqaz Bürosunun narahatlığına səbəb oldu və 5 iyul qərarının Azərbaycana qəbul etdirilməsi üçün təzyiqlərə başlandı. Bu iki yolla həyata keçirilirdi. Bir tərəfdən Azərbaycan rəhbərliyi qarşısında tələb qoyulur, digər tərəfdən Dağlıq Qarabağın idarəçiliyi bura xüsusi olaraq göndərilən erməni kadrları ilə «möhkəmləndirilərək» həmin bölgədə Azərbaycanın təsirinin zəiflədilməsinə cəhd edilirdi.

Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi Zaqafqaziya federasiyası və SSRİ-nin yaradılması prosesləri ilə paralel gedirdi. Buna baxmayaraq, onun həyata keçirilməsindəki problemlərə Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının irəli sürdüyü şəkildə yenidən baxılmadı. Əksinə, 1922-ci ilin fevralında Zaqafqaziya kommunist təşkilatlarının I qurultayında Orconikidzenin sədr seçildiyi Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi, 5 iyul qərarının qəbul edilməsində olduğu kimi, onun reallaşdırılmasında da inzibati-amirlik üsullarına əl atdı. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin 27 oktyabr 1922-ci il tarixli iclasında Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə 5 iyul qərarının həyata keçirilməsi təklif edildi, Karakozovun İcraiyyə Komitəsinin sədri təyin edilməsi, Şadunsun məsul işə göndərilməsi üçün Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə ezam edilməsi qərara alındı.⁷⁶ Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 15 dekabr iclası Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin qərarını icra üçün qəbul etdi, Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Soveti yanında Dağlıq Qarabağ işləri üzrə Mərkəzi Komissiya (Kirov, Mirzəbekyan, Karakozov) və 7 nəfərdən ibarət Komitə (1922, 15 dekabr-1923, 24 iyul) təşkil edildi. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycana təzyiq yenə davam etdirildi.⁷⁷ Dekabrın 22-də Zaqafqaziyanın İttifaq Soveti Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinin sürətləndirilməsi haqqında xüsusi qərar qəbul etdi.⁷⁸

SSRİ-nin yaradılmasından sonra Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin tələbləri daha sərt şəkil aldı. 1923-cü ilin mayında Qarabağ Komitəsinin məruzəsi Zaqafqaziya Ölkə Komitəsi plenumunun gündəliyinə daxil edildi.⁷⁹ İyunun 1-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyəti muxtariyyətin dekretləşdirilməsi və onun layihəsinin üç gün ərzində Mərkəzi Komitəyə təqdim olunması barədə qərar qəbul etdi.⁸⁰ Bu qərar Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinə təmin etdi. Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinin plenumu iyunun 27-də Şaduns və Karakozovun məruzəsi əsasında Dağlıq Qarabağa bir ay müddətində muxtar vilayət statusu verilməsinin təmin olunmasını Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinə həvalə etdi.⁸¹ İyunun 1-də Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin iclası Kirovun sədrliyi ilə Qarabağ haqqında məsələni dinləyərək 6 bənddən (a-e) ibarət qərar qəbul etdi. Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinə Dağlıq Qarabağa muxtariyyət vermək, mərkəz Xankəndi olmaqla «**Muxtar Qarabağ vilayəti**» yaratmaq təklif olundu. Sərhədlərlə bağlı məsələləri müəyyən etmək üçün komissiya (Qarayev—sədr, üzvlər: Karakozov, Sviridov, İldırım və Bünyadzadə) yaradıldı və s,⁸² 1923-cü il iyunun 4-də Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi də eyni məzmunlu qərar qəbul etdi.

Azərbaycan Sovetləri Mərkəzi İcraiyyə Komitəsi iyunun 7-də **M.B.Qasimov** (1879-

1949) və **Ə. M.Xanbudaqovun** (1893—1937) imzası ilə «Dağlıq Qarabağ muxtar vilayəti yaradılması haqqında» dekret verdi.⁸³ Dekret preambula, dörd bənd və müştərək komissiya yaradılması haqqında yekundan ibarətdir. Göründüyü kimi, Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qərarı ilə dekretin adı arasında fərq vardır, çünki Qarabağın aran və dağlıq hissəsini bir yerdə ayırmaq əvəzinə, yalnız Dağlıq Qarabağı ayırmaq qərara alınmışdı. Dekretin **Muxtar Dağlıq Qarabağ Vilayəti** adlandırılması diqqəti cəlb edir. Lakin sonralar o, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti adlandırılır (işdə dolaşılıq yaratmamaq üçün biz də bu ənənəni davam etdirmək məcburiyyətindəyik, amma onu ilk rəsni sənədlərdə qeydə alınmış mənada qəbul edirik -*Y.M.,K.Ş.*). Dekret ciddi hüquqi sənəd təsiri bağışlamır, primitiv məzmunu ilə fərqlənir. Preambulada tarixi xronologiya pozulur, faktlar təhrif olunur, Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi zərurəti kifayət qədər əsaslandırılmır. Dekretin birinci bəndində («1) **Овразовать из армянской части (?) Нагорного Карабаха автономную область, как составную часть (?) АССР, с центром в местечке Ханкенды**»)* hüquqi təhrifə yol verilir. Azərbaycan torpaqlarından Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradılması (*Xəritə2*) və onun Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmasının təsdiqi əvəzinə, müxtəlif cür təfsir olunan ifadələr işlədilir. Üçüncü bənddə isə Sovetlər qurultayı çağırılanadək Müvəqqəti İnqilab Komitəsi yaradılır. Bu da, heç şübhəsiz, vilayətin erməni rəhbərliyinə daha geniş hüquqlar verirdi. Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi Rəyasət Heyətinin 16 iyul (dekretdən 10 gün sonra!) tarixli iclasının qərarı ilə Şuşa şəhəri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti tərkibinə daxil edildi.⁸⁴ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üçün quberniya icraiyyə komitələri haqqında 1923-cü il Əsasnaməsi qəbul və tətbiq edildi.⁸⁵ Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti haqqında Əsasnamə isə 26 noyabr 1924-cü ildə çap olundu.⁸⁶

Beləliklə, Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağ süni şəkildə **aran və dağlıq** hissələrinə parçalanmış və Azərbaycan rəhbərliyi Qarabağın dağlıq hissəsində sonradan məskunlaşmış ermənilərə muxtariyyət statusu verməyə məcbur edilmişdi. **Özü də bu addım həmin hissədə - Dağlıq Qarabağda yaşayan azərbaycanlıların rəyi nəzərə alınmadan, onların hüquqları kobudcasına tapdalanaaraq atılmışdı.**

Ermənistanın Dağlıq Qarabağ «formulu». Dağlıq Qarabağın Azərbaycanın tərkibində saxlanması və ona muxtariyyət verilməsi məsələsində Ermənistanın mövqeyi də maraq doğurur. Ermənistan ilk dövrdə məsələnin bu şəkildə həlli ilə razılaşmaq istəməmiş, 1921-ci il iyulun 16-da Ermənistan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi Qafqaz Bürosunun 5 iyul tarixli qərarının onu təmin etmədiyini bəyirmiş⁸⁷ və Dağlıq Qarabağa iddiasını davam etdirməyə başlamışdı. Lakin sonra mövqeyini dəyişərək, Qafqaz Bürosunun ona hədiyyə etdiyi Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsini öz məqsədinə uyğunlaşdırmağa başlamış və Dağlıq Qarabağ uğrunda mübarizə belə bir formul almışdı: **Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsindən onun Azərbaycanın idarəsi altından çıxarılmasına Dağlıq Qarabağın Ermənistana birləşdirilməsinə doğru!** Bu formulun əsasında Dağlıq Qarabağda və onun ətrafında erməni şovinizminin gücləndirilməsi dururdu. İş o yerə çatmışdı ki, Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi XII qurultayında (1923, 17-25 aprel) **K.Radek** Azərbaycanda **erməni şovinizmindən** (aprelin 23-də) bəhs etmişdi. t.Stalin isə ona qarşı çıxmışdı.⁸⁸ **Adətən Qafqaz**

Bürosunun 5 iyul qərarından bəhs etdikdə Stalinlə barışa bilməyən erməni müəllifi burada onun sözlərindən gen-bol iqtibas gətirir. Bu həmin partiya qurultayıdır ki, orada Leninin «Qurultaya məktub»u oxunmuş və orada Stalinin obyektiv xarakteristikası* verilmişdi.⁸⁹ XII qurultayda seçilmiş Mərkəzi Komitə üzvlərinin repressiyası da məlum faktdır. Ona görə də K.Radekin çıxışı ilə əlaqədar məsələlər də yenidən tədqiq olunmalıdır.

Stalinin təmsalında güclü müdafiəyə malik olan ermənilər çox çəkmədən əsl niyyətlərini açıqladılar. Şaduns 13 iyunda Zaqafqaziya Ölkə Komitəsinə yazdı ki, bu muxtar vilayət (Dağlıq Qarabağ - **Y.M., K.Ş.**) biiavasitə Zaqafqaziya Ölkə Komitəsilə bağlı olmalıdır;⁹⁰ **«Zaqfederasiyanın rəhbərləri problemin belə alternativ, daha ağıllı həllinə getmədilər»⁹¹**. Bununla o, Ermənistanın Dağlıq Qarabağla bağlı sonrakı fəaliyyətinin əsas formulu haqqında yuxarıda söyləmələri çox aydın təsdiq etdi.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Qarabağın dağlıq hissəsinə muxtariyyət verilməsi və onun ətrafında yaranan məsələlərə münasibət Kirovun AK(b) P-nin VI qurultayında (1924, 5 may) yekunlaşdırılır. Onun Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsinə olan şübhə və inamsızlığı, az qala hər cümlədə hiss olunur. O, həmin qurultayda demişdir: **bu məsələni biz, nəhayət (!), həll etdik və şübhəsiz (!), tamamilə düzgün iş gördük. Bu məsələni, əsasən, yenidən həll etməyə qayıtmayacağıma heç bir şübhə (!?) yoxdur.⁹²** Əslində isə, yuxarıda göstəriləyi kimi, Kirovun bu məsələnin düzgün həll olunduğuna şübhəsi vardı və bu tamamilə əsaslı şübhə idi.

6.1.2. Azərbaycanın Zəngəzur bölgəsinin Ermənistan tərəfindən ələ keçirilməsi, Naxçıvanın digər Azərbaycan torpaqlarından ayrı salınması

Yuxarıda göstərilənlərdən aydın olduğu kimi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti Azərbaycanın tarixi-coğrafi ərazi bölgüsü ənənələrinə sadıq qalaraq Şuşa, Cavanşir, Cəbrayıl və Zəngəzur qəzalarını Qarabağ general-qubernatorluğunda birləşdirmişdi və regiona vahid inzibati ərazi kimi baxırdı. Azərbaycan SSR hökuməti də, artıq yuxarıda qeyd edildiyi kirm, 1920-ci il 30 aprel tarixli notasında Ermənistandan Zəngəzur və Qarabağı öz qoşunlarından təmizlənməsini tələb etmişdi. Lakin sonralar, sovet dövründə, müəyyən məqsədlər əsas götürülərək, Zəngəzurun Qarabağdan ayrı olması təsəvvürünün yaradılmasına başlandı. Bu həmin torpaqların taleyinin həllində Azərbaycana təzyiqli gücləndirmək məqsədi güdüdü. Hadisələrin sonrakı gedişində, yəni 1920-ci il noyabrın 29-da

* Tərcüməsi belədir: «Dağlıq Qarabağın erməni hissəsindən (ermənilər yaşayan - **Y.M., K.Ş.**) Azərbaycan SSR-in tərkib hissəsi kimi, Xankəndi adlanan yer mərkəz olmaqla, inuxtar vilayət yaradılsın».

Bu sənədin özündən də aydın olur ki, ermənilər bütün Dağlıq Qarabağda deyil, Dağlıq Qarabağın da yalnız bir hissəsində yaşayırdılar. Digər tərəfdən, yeni yaradılan muxtar vilayət üçün mərkəz olaraq seçilən yerin adı da azərbaycanlılara məxsus Xankəndi idi. Lakin bir qədər sonra Xankəndinin adı dəyişdirilib, 1918-ci ilin mart qırğınlarının təşkilatçısı, Azərbaycan xalqının qəddar düşməni Stepan Şaumyanın adı ilə Stepankert adlandırıldı. Sonralar ədalət bərpa olundu, şəhərin tarixi adı qaytarıldı.

*Lenin yazmışdı: «Сталин слишком груб, и этот недостаток, вполне терпимый в среде и в общении между нами, коммунистами, становится нетерпимым в должности генсека... Я предлагаю товарищам овдумать способ перемещения Сталина с этого места...»// Ленин В.И. Полн. собр. Соч., т. 45, с. 346

Ermøsm

ni

nisdanisd3.82440.5983a3.27357(a)3e4.273565484r.2.235(13)814085462382

tərkibi və b. məsələlər üzrə hesablamalar aparmışdı. Həmin hesablamalara görə Qarabağın tarixi torpaqlarından (xanlığın sərhədləri üzrə) Azərbaycan SSR tərkibində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti (4.160,5 kv.km.*) də daxil olmaqla, cəmi 15.996,9 kv.km.-lik ərazi qalmışdı⁹⁹. Qarabağın tarixi ərazilərinin bir hissəsi isə Azərbaycandan qoparılaraq Ermənistana verilmişdir. Sonrakı inzibati-ərazi bölgüləri prosesində Zəngəzur qəzasının Azərbaycan SSR tərkibində qalan hissəsində Zəngilan (0,7 min kv.km.), Qubadlı (0,8 min kv.km.), Laçın (1,8 min. kv.km.) rayonları yaradıldı. Ağdam və Cəbrayıl qəzalarının ərazisində isə Ağdam (1,1 min. kv.km.), Bərdə (1,0 min.kv.km.), Ağcabədi (1,8 min. kv.km.), Tərtər (0,4 min.kv.km.), Cəbrayıl (1,0 min. kv.km.) rayonları yaradıldı¹⁰⁰. Beləliklə, Azərbaycanın dövlətçilik tarixində xüsusi yeri olan Qarabağ xanlığının ərazisi parçalanaraq bir hissəsi Ermənistana verildi, Azərbaycanda qalan hissəsinin dağlıq regionunda isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.

6.2. Dağlıq Qarabağ 1923-1980-ci illərdə

İndiyədək Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi məsələsindən bəhs edilərkən, demək olar ki, onun ərazisinin inzibati bölgüsü tarixinin ən mühüm hadisələrinə lazımi diqqət yetirilməmişdir. **Təhlil göstərir ki, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi real tarixi əks etdirən elmi-coğrafi prinsiplər əsasında deyil, xüsusi məqsəd güdən volyuntarist yanaşma əsasında formalaşdırılıb, yəni o, erməni yaşayış məskənlərinin üstün olduğu lokal əraziləri muxtar qurum adı altında birləşdirmək yolu ilə təşkil olunub** (Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu «prinsip» əsasında ermənilər kompakt yaşadıqları başqa ölkələrin ərazisində də özlərinə «muxtariyyət» tələb edə bilirlər!). İş o yerə çatmışdı ki, Kəlbəcərə məxsus Ağdaban, Füzuliyə məxsus Yuxarı Veysəlli kəndləri Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədləri daxilində qalmış, inzibati tabeçilik dəyişdirilmişdi. Dağlıq Qarabağ muxtariyyətinin Əsasnaməsini hazırlayan komissiyanın qərarına əsasən onun tərkibinə 170-dən çox yaşayış məskəni verilmişdi.¹⁰¹ Azərbaycan Mərkəzi Statistika İdarəsinin 1924-cü ilə aid məlumatında isə artıq həmin məskənlərin sayının 200-dən çox olduğu göstərilir.¹⁰² **Q.Koçaryan** fəsiləli erməni isə 1925-ci ildə nəşr edilmiş kitabçada bu məskənlərin sayının 215 olduğunu bildirir.¹⁰³ **Bu faktlar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisinin rəsmi sənədlərin əksinə olaraq genişləndirildiyini və yeni yaşayış məskənləri hesabına əhalisinin sayı və etnik tərkibinin ermənilərin xeyrinə dəyişdirildiyini sübut edir.**

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldıqdan sonra onun tərkibinə verilmiş yaşayış məskənləri rayon-volost-kənd pillələri əsasında inzibati baxımdan aşağıdakı kimi bölünmüşdü: 1. **Dizaq rayonu.** Bu rayonun tərkibində 5 volost (Hadrut, Tuğ, Xozabyurd, Arakül. Edilli) və 48 kənd var idi; 2. **Vərəndə rayonu.** Bu rayonun tərkibində 4 volost (Tağavert, Sus, Çartaz, Noraşen) və 46 kənd var idi. 3. **Şuşa rayonu.** Şuşa şəhəri və Malibəyli volostundan (12 kənd) ibarət idi; 4. **Xaçın rayonu.** Bu rayonun tərkibində 4 volost (Daşbulaq, Əsgəran, Krasnoselsk, Qala dərəsi) və 53 kənd var idi. 5. **Ceraberd rayonu.** Bu rayonun tərkibində 4 volost (Marquşevan, Orataq, Dovşanlı, Aterk) və 53 kənd var idi.¹⁰⁴ Yeni inzibati-ərazi bölgüsü həyata

* Tədricən qonşu rayonların hesabına Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi 4,4 mln. kv. km.-ə çatdırılmışdır.

keçirilərkən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində dəyişiklik baş verir. 1930-cu ilin avqustunda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazisi yenə də 5 rayona bölünür: **1. Ceraberd, 2. Martuni, 3. Stepanakert, 4. Dizaq, 5. Şuşa.** Göründüyü kimi, **Vərəndə Martuni** adlandırılır, **Xaçının** ərazisi isə **Stepanakertə** aid edilir. 1939-cu il avqustun 17-də **Ceraberd Mardakert, Dizaq** isə **Hadrut** adlandırılır. **Lakin bu da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsündə edilən son dəyişiklik olmur. 1960-cı illərin əvvəllərində rayonların iriləşdirilməsi siyasəti həyata keçirilərkən əsas zərbə əhalisinin böyük əksəriyyəti azərbaycanlılar olan Şuşaya dəyir. 1963-cü il yanvarın 4-də Şuşa rayonu ləğv edilir, onun ərazisi Stepanakert rayonuna verilir. Lakin N.S.Xruşşovun¹⁰⁵ hakimiyyətdən uzaqlaşdırılmasından sonra inzibati-ərazi bölgüsündə yeni dəyişiklik baş verir. 1965-ci il yanvarın 6-da Şuşa rayonu yenidən təşkil olunur.¹⁰⁶ 1978-ci ildə Heydər Əliyevin qətiyyəti sayəsində Stepanakert rayonu əsasında Əsgəran rayonu təşkil edilir.** SSRİ-nin dağılmasınadək Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin inzibati-ərazi bölgüsü belə idi.

Beləliklə, yuxarıdakı faktlardan Azərbaycanın Qarabağ torpağına köçürülüb gətirilmiş ermənilərin özgə torpaqlarında özlərinə dövlət yaratmaq hiyləsinin anatomiyası çox aydın görünür. Ermənilər vaxtı ilə köçüb gəldikləri Qərbi Azərbaycanda - İrəvan xanlığının ərazisində də belə etmişdilər, indi Qarabağda da bu hiyləni işlətmək niyyətindədirlər.

Dağlıq Qarabağın bir tərəfdən, Azərbaycanın tarixi torpaqları kimi onun tərkibində saxlanması və bununla da digər Azərbaycan torpaqları ilə tarixi bağlılıq ənənələrini davam etdirməsi, digər tərəfdən, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə Azərbaycanın göstərdiyi xüsusi qayğı bu diyarın sovet hakimiyyəti illərində sosial-siyasi və iqtisadi inkişafı üçün müstəsna şərait yaratdı. Lakin 1980-ci illərin sonlarında Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan ayırmağı qarşısına məqsəd qoymuş erməni «ideoloqları» və onların himayəçiləri bunu açıq-aşkar inkar etməyə başladılar. Lakin faktlar faktlığında qalır. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycanın tərkibində nə qədər yüksək inkişafa nail olması Vilayət Statistika İdarəsinin Stepanakertdə nəşr etdirdiyi statistik məcmuələrdə əksini tapmışdır¹⁰⁹ (*Sənəd 5.1-5.3*). Sonralar məhz həmin Stepanakert bu nəşrlərə göz yummağa çalışmışdır. Halbuki onlara göz yummaq deyil, daha diqqətlə yanaşmağa böyük ehtiyac vardır. Statistik məcmuələrdən biri muxtar vilayətin yaranmasından keçən 40 il ərzində (1923-1963) mədəniyyət, iqtisadiyyat, səhiyyə və s. sahələrdəki vəziyyət barədə yazmışdır: **İnqilaba qədər (yəni 1917-ci il Oktyabr çevrilişinədək—Y.M., K.Ş.) Dağlıq Qarabağda orta ixtisas təhsilli müəssisələr, kütləvi kitabxanalar, teatrlar yox idi. Şuşa şəhərində yalnız üç xüsusi mədəni-maarif müəssisəsi və bir xüsusi kinoteatr var idi. Hazırda Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində min nəfər şagirdin təhsil aldığı beş xüsusi orta təhsil müəssisəsi vardır. 930 min nüsxədən çox kitab fondu olan 164 kitabxana fəaliyyət göstərir. Kütləvi kitabxanalardan 150-si kənd yerlərindədir, onların kitab fondu 630 min nüsxəyə çatır. Stepanakert şəhərində M.Qorki adına Erməni Dövlət dram teatrı, Dövlət mahnı və rəqs ansambli vardır. Vilayətdə 176 klub müəssisəsi vardır... Dağlıq Qarabağ elmi müəssisələrə də malikdir... Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ya-ranmasının ilk günündən ana dilində (erməni dilində - *Y.M.,K.Ş.*) «Sovetkan Karabax» qəzeti çap olunur.¹¹⁰ Kənd təsərrüfatından bəhs olunarkən **Dağlıq Qarabağın xıç diyarından traktor və kombayn diyarına çevrildiyi təsdiq olunur. 1963-cü ilin əvvəllərində****

Dağlıq Qarabağın kənd təsərrüfatında 1,4 min ədəd traktor, 224 kombayn, 670 yük avtomobili və minlərlə digər müasir kənd təsərrüfat maşını olduğu göstərilir.¹¹¹ 40 il ərzində Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sənaye potensialının reallaşdırılmasında da xeyli iş görülmüşdü. 1940-cı ilə nisbətən 1962-ci ildə bütün sənayenin ümumi məhsulu 341%, elektrik enerjisi 945 % və sairə artmışdı.¹¹²1960-cı illərin ortalarından sonra da vilayət-in sosial-iqtisadi həyatı dinamik inkişaf etmişdi.

1965-1987-ci illərdə bütövlükdə Azərbaycan SSR, o cümlədən onun Naxçıvan MSSR və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti üzrə iqtisadi və sosial inkişafa dair göstəricilərinin müqayisəsi həmin dövrdə muxtar vilayətin nə qədər yüksək tempə tələqqi etdiyini çox aydın göstərir.¹¹³ Buradan aydın olur ki, **1987-ci ildə hər 10 min nəfərdən** sənayedə çalışanların sayı *respublika üzrə 686, Naxçıvan MSSR üzrə 387* olduğu halda, *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 657* olmuşdu. Adambaşına düşən ümumi kənd təsərrüfatı məhsulları müvafiq olaraq **588, 501 və 692 (!)** idi və i.a. Sosial inkişafa dair göstəricilərə gəldikdə isə bu rəqəmlər nəinki Azərbaycan SSR, hətta Ermənistan SSR və bütövlükdə SSRİ üzrə rəqəmlərdən də xeyli yüksək idi. Hər 10 min nəfərə xəstəxana çarpayısı ilə təminat *Ermənistan SSR-də 86,2, Azərbaycan SSR-də 97,7* olduğu halda, *Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində 101,7* idi və s.¹¹⁴ Hətta erməni separatçılarının Mərkəzdəki himayəçilərinin xüsusi cidd-cəhdləri nəticəsində Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və SSRİ Nazirlər Sovetinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafına dair qəbul etdiyi 1988-ci il 24 mart tarixli qərarının preambulasında da vilayətdə sosial və iqtisadi inkişaf sahəsində əldə edilmiş nailiyyətlər xüsusi qeyd edilirdi.¹¹⁵

Separatçıların uydurduqları saxta məlumatların baş alıb getdiyi dövrdə də **Azərbaycan onun tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi vəziyyətinə dair faktları olduğu kimi geniş ictimaiyyətin müzakirəsinə çıxarmaqdan çəkinməmiş, əksinə, mövcud vəziyyətin daha da aydınlaşdırılmasında maraqlı olmuşdu.** Buna görə də 1988-ci ilin gərgin mart günlərində Azərbaycan SSR Nazirlər Soveti yanında Xalq Təsərrüfatını İdarəetmə İnstitutunda **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin iqtisadiyyatı: problemlər və perspektivlər** mövzusunda «dəyirmi stol» təşkil edilmiş, onun materialları çap olunub geniş ictimaiyyətə çatdırılmışdı.¹¹⁶ Buna görə də həmin faktları burada sadalamağa ehtiyac görmürük. Yalnız həmin «dəyirmi stol»da SSRİ Elmlər Akademiyasının akademiki, «Əsas fondlar, kapital qoyuluşu və yeni texnikanın iqtisadi səmərəliliyi» problemi üzrə elmi şuranın milliyyətçə erməni olan sədri **T.S.Xaçaturovun** müzakirələrin sonundakı çıxışına diqqəti yönəltmək istəyirik. O, real vəziyyəti təsdiq edərək demişdir: **Dağlıq Qarabağın məhsuldar qüvvələrinin daha da inkişafına dair məsələlər üzrə həmkarlarımla fikir mübadiləsi etmək mənim üçün çox xoş oldu. Etiraf edirəm ki, mən bu məsələ üzrə kifayət qədər tam informasiyaya malik deyildim və bizim söhbətimiz bu boşluğu müəyyən qədər doldurmağa imkan verdi** (kursiv bizimdir-Y.M.,K.Ş.)¹¹⁷ Göründüyü kimi, iqtisadçı(!) akademik T.S.Xaçaturov belə mühüm məsələdə kifayət qədər informasiyası «**olmadığını**» etiraf edir. Belə olduğu halda, digərlərindən bəhs etməyə dəyərmə?! Əslində isə Dağlıq Qarabağın Azərbaycandan qoparılması uğrunda mübarizədə **erməni separatçılara real vəziyyəti əks etdirən informasiya deyil, əksinə, informasiyasızlıq** lazım idi.

Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olan Dağlıq Qarabağa muxtariyyət

verildikdən sonra da istər Dağlıq Qarabağ, istər Ermənistan, istərsə də bu hüduzlardan kənardakı ermənilər separatçılıq fəaliyyətini dayandırmadılar. Erməni «siyasətçilərinin» susduqları dövrdə yazıçılar, şairlər və başqa zümrədən olanlar separatçılığın daşıyıcılarına çevrildilər, daha doğrusu, «siyasətçilər» onları qabağa verdilər (bu erməni separatçılığının «tarixi» ənənəsidir!). Tanınmış erməni yazıçısı **M.Şaginyan** (1888-1982) Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsindən az sonra «Dağlıq Qarabağ» adlı kitabça (1927) çap etdirdi.¹¹⁸ Bu «kitabçada» tarixi həqiqəti açıq-aşkar təhrif etdi; Ümumittifaq oxucusuna saxta və tendensiyalı məlumat verdi: «Нагорный Карабах страна армянская...» (с.3); «Нагорный Карабах-феодальная область, дворянский кусочек(?) Армении» (s.5) və i.a.

1920-30-cu illərdə istediklərinə nail ola bilməyən ermənilər 1941-1945-ci illər müharibəsindən sonra yenidən fəallaşdılar. 1945-ci ilin noyabrında Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi **Qr.Arutinov** İ.Stalinə müraciət edərək Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin **Qarabağ vilayəti** adı altında Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında məsələ qaldırdı.¹¹⁹ Həmin müraciətin mətnini Ümumittifaq Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin katibi **G.M.Malenkov** 1945-ci il 28 noyabrda Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin birinci katibi M.C.Bağirova göndərdi. Malenkov Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsinin qaldırdığı məsələyə öz rəyini bildirməsini ona təklif etdi.¹²⁰ Bağirov bununla əlaqədar 1945-ci il dekabrın 10-da cavabını Moskvaya bildirdi. Bağirov cavabında yazırdı: «*Tam məxfidir. Malenkov yoldaşa.*

Ermənistan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası MK-nın katibi Arutinov yoldaşın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi haqqında təklifi ilə əlaqədar Sizin teleqramınıza cavab olaraq məlumat verirəm:

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi qədim zamanlardan, mərkəzi 1747-ci ildə qarabağlı Pənah xan tərəfindən qala kiini tikdirilmiş Pənahabad şəhəri olan Qarabağ xanlığının tərkibində olmuşdur.

18 6-cı ildə Qarabağ çar Rusiyasına birləşdirilmişdir. Sonralar indiki Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisi Yelizavetpol quberniyasının Şuşa, Cavanşir, Qaryagin və Qubadlı qəzalarının tərkibində olmuşdur.

1918-19 0-ci illərdə müsavətçilərin Azərbaycanda və daşnakların Ermənistanda ağalığı dövründə müsavət hökuməti tərəfindən mərkəzi Şuşa (keçmiş Pənahabad) şəhəri olan general-qubematorluq təşkil edilmişdir.

Müsavətçilər və daşnaklar tərəfindən təşkil olunmuş millətlərarası qırğının nəticəsində Azərbaycanın və Ermənistanın bir çox şəhərləri kimi, Şuşa da dağıdılmış və xarabalığa çevrilmişdir.

19 0-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra ilk dövrlərdə bütüün Qarabağın təsərrüfat-siyasi həyatına rəhbərlik vahid Vilayət İnkilab Komitəsi tərəfindən həyata keçirilirdi.

19 3-cü ildə Qarabağın əsasən ermənilərin məskunlaşdığı dağlıq hissəsinin Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi məsələsi qaldırıldı. Lakin bu ərazinin Ermənistan SSR ilə ümumi sərhədlərinin olmaması və Ermənistandan yalnız azərbaycanlıların yaşadığı Qubadlı, Laçın, Kəlbəcər və Dəstəfur rayonları ilə ayrılması səbəbindən, partiya orqanlarının göstərişi əsasında Azərbaycan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsinin 7 iyul 19 3-cü il tarixli dekreti ilə mərkəzi Xankəndi, indi Stepanakert adlanan Dağlıq

Qarabağ Muxtar Vilayəti yaradıldı.

Beləliklə, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ərazi cəhətdən heç vaxt Ermənistan SSR-ə bitişik olmamışdır və hazırda da bitişik deyildir.

Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti illərində Dağlıq Qarabağda vilayətin təsərrüfat-siyasi və mədəni inkişafı sahəsində böyük işlər görülmüşdür. Bu inkişafın ən parlaq nümunələrindən biri - DQMV-nin hazırkı mərkəzi Stepanakert şəhərinin başlı-başına buraxılmış və dağıdılmış bir kənddən Azərbaycanın ən gözəl, abad və mədəni şəhərlərindən birinə çevrilməsidir.

Azərbaycan SSR-in bütüün ali təhsil məktəbləri və texnikumları tələbələrinin 0,5%-ni, əksəriyyəti Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən olan ermənilər təşkil edir.

Respublikanın partiya, sovet, təsərrüfat rəhbərləri -Azərbaycan K(b)PMK-nin katibləri, müavinləri, xalq komissarları, xalq komissarları müavinləri və s. arasında Dağlıq Qarabağdan olan yoldaşlar da az deyildir.

Bununla belə, biz Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistan SSR-in tərkibinə qatılmasına etiraz etmirik, lakin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin tərkibində olmasına baxmayaraq, hazırda da əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Şuşa rayonunun Ermənistan SSR-ə verilməsinə razı deyilik.

Şuşa şəhəri bina edildiyi gündən Qarabağın inzibati-siyasi və mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının öz müstəqilliyi uğrunda İran işğalçıları ilə apardığı mübarizədə müstəsna rol oynamışdır.

Ən qaniçən fətlərdən biri, Zaqafqaziya xalqlarının cəlladı Ağa Məhəmməd şah Qacar məhz Şuşada öldürülmüşdür.

Azərbaycan xalqının zəngin musiqi mədəniyyəti bu şəhərdə formalaşmışdır. İbrahim xan, Vaqif, Natəvan və digər bu kimi görkəmli siyasət və mədəniyyət xadimlərinin adları onunla bağlıdır.

Eyni zamanda, ÜİK(b)P MK-nin nəzərinə çatdırmağı zəruri hesab edirik ki, DQMV-nin Ermənistan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə baxılarkən, Ermənistan SSR-in Azərbaycan Respublikasına bitişik olan və əsasən azərbaycanlıların yaşadığı Əzizbəyov, Vədi və Qarabağlar rayonlarının Azərbaycan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Bu rayonların mədəni və iqtisadi cəhətdən son dərəcədə geridə qalmasını nəzərə almaqla, bunların Azərbaycana verilməsi əhalinin maddi-məişət şəraitini və ona mədəni-siyasi xidmət işini yaxşılaşdırmağa imkan yaradardı.

ÜİK(b)P MK-dan yuxarıda göstərilənlərdən əlavə aşağıdakı məsələlərə baxılmasını xahiş edirik:

Gürcüstanlı yoldaşlar Azərbaycan SSR-in Balakən, Zaqatala və Qax rayonlarının Gürcüstan SSR-in tərkibinə daxil edilməsi məsələsini qoyurlar.

Göstərilən rayonlarda əhalinin ümumi sayı 79.000 nəfər olduğu halda, cəmi 9.000 gürcü-inqiloyun yaşamasına baxmayaraq, biz bu məsələyə baxılmasına etiraz etmirik, lakin bu məsələ ilə bir zamanda, Gürcüstan SSR-in, demək olar, yalnız azərbaycanlıların yaşadığı və bilavasitə Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Borçalı rayonunun Azərbaycan SSR-nin tərkibinə daxil edilməsi məsələsinə də baxılmalıdır.

Və nəhayət, biz, Dağıstan SSR-in keçmişdə Azərbaycanın bir hissəsi kimi Bakı quberniyası tərkibinə daxil olan və hazırda Azərbaycan SSR-ə bitişik olan Dərbənd və Qasımкənd rayonları ərazilərinin Azərbaycan SSR tərkibinə qatılması məsələsini nəzərdən keçirmənizi xahiş edirik. Bu rayonların əhalisi əsasən azərbaycanlılardan

ibarətdir, özü də maldarlıqla məşğul olan bu əhalinin yarısından çoxu ilin 9 ayını Azərbaycan ərazisində keçirir.

Qaldırılmış bütün məsələlər üzrə təkliflərin hazırlanması üçün tərkibinə marağı olan hər bir respublikadan nümayəndələr daxil edilməklə ÜİK(b)P MK komissiyasının yaradılmasını inəqsədəuyğun hesab edirik.

*Azərbaycan K(b)P MK katibi M.C.Bağirov
10 dekabr 1945-ci il M 330, Bakı şəhəri ».^{1 1}*

Bu cavab bir sıra tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmiş və onun barəsində müəyyən mülahizələr söylənmişdir.¹²² Lakin buna yenidən qayıtmağa ehtiyac vardır. Bu sənəddə diqqəti çəkən məsələlər hansılardır?! Hər şeydən əvvəl: 1) O zamankı partiya bürokratiyası şəraitində Malenkovun təklifi kimi mürəkkəb məsələyə qısa müddətdə cavab verilməsi diqqəti cəlb edir. Bu göstərir ki, belə bir təklif Azərbaycan Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi üçün gözlənilməz olmamışdır. 2) Mətnin siyasi, elmi-tarixi və tekstoloji təhlili də zəruridir. Bunların üzərində ləngimədən bir vacib məqama diqqət yetirək. Buradan aydın olur ki, bəzən iddia olunduğunun əksinə olaraq, Azərbaycan rəhbərliyi belə bir problemdən heç zaman qaçmamış, əksinə, ən yüksək səviyyədə onun müzakirəsinə və konkret təkliflərlə çıxış etməyə hazır olmuşdur və s. **Məhz belə bir əsaslandırılmış mövqe o zaman Moskvanı Azərbaycana təzyiqdən çəkəndirmişdi.** Bununla belə, Ermənistan rəhbərliyi məqsədindən əl çəkməmiş, 1948-1953-cü illərdə azərbaycanlıların Ermənistan SSR-dən - öz ata-baba torpaqlarından kütləvi surətdə deportasiyasına nail ola bilmişdi.¹²³

Lakin ermənilər bununla da Dağlıq Qarabağ ilə bağlı separatçılıq fəaliyyətindən əl çəkmədilər. 1965-cı illərdə SSRİ-də antitürkiyə kampaniyasının gücləndiyi şəraitdə yenidən bu problemi ortaya atdılar. 1965-ci il-də Dağlıq Qarabağın Ermənistana ilhaq edilməsi barədə 45 min nəfərin «imzaladığı» petisiya Moskvaya təqdim edilmiş, bunun əsasında Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi katibliyi Ermənistan və Azərbaycana bu barədə məsələ hazırlamağı tapşırırmışdı. Erməni separatçıları belə hesab edirlər ki, buna Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi katibi **M.Suslov** mane olmuşdur.¹²⁴ **1969-cu ildə Heydər Əliyevin Azərbaycan rəhbərliyinə gəlməsi ilə onun cəsarətli və qətiyyətli mövqeyi sayəsində ermənilərin separatçılıq təşəbbüsləri və bu niyyətlə Mərkəzdə göstərdikləri «fəaliyyət» uzun müddət heç bir nəticə vermədi.** SSRİ-nin 1977-ci il Konstitusiyasının qəbulu zamanı da ermənilər eyni inadla bu problemi ortaya atmağa çalışdılar.¹²⁵ Lakin bu dəfə də heç nəyə nail ola bilmədilər. **H.Əliyevin qətiyyəti sayəsində onun Azərbaycana rəhbərliyi (1969-1982) və SSRİ rəhbərlərindən biri olduğu dövrdə (1982-1987) erməni separatçıların niyyətlərinin canlanmasına yol verilmədi.**

1984-cü ildə İrəvanda Z.Balayanın «Oçaq» kitabının çap edilməsi, onun Qarabağın tarixinə və müasir dövrünə dair məqsədyönlü təhrifləri, millətçi-separatçı çağırışları ehtirasları yenidən qızıışdırdı.¹²⁶ Bu əhvali-ruhiyyə erməni millətçiləri tərəfindən əhatə olunmuş **M.S.Qorbaçovun** elan etdiyi «aşkarlıq və yenidənqurma» şəraitində sovet rəhbərliyində (M.S.Qorbaçovun timsalında!) böyük dəstək qazandı və yeni mərhələyə qədəm qoydu. Moskvadan hərtərəfli dəstək alan erməni separatçıları və terrorçuları tərəfindən idarə olunan Dağlıq Qarabağ, 1920-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə olduğu kimi, yenə də Azərbaycan xalqına qarşı xəyanət

yolunu tutdu.

6.3. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti və Qarabağın aran (düzən) hissəsinin inkişafına ümumi bir baxış

Qarabağ (onun həm aran, həm də dağlıq hissələri) özünün bütün əvvəlki tarixi dövrlərində Azərbaycanın vahid təbii-coğrafi regionu kimi iqtisadi və siyasi inkişafına, oxşar adət-ənənələrinə, həyat tərzinə və məişətinə görə bir-birini tamamlayan tarixi vilayət olmuşdur. Lakin Qarabağın dağlıq hissəsinə - Dağlıq Qarabağa muxtariyyət verilməsi ilə vəziyyətdə köklü dəyişiklik əmələ gəldi.

Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti onun üçün yaradılmış müstəsna şərait nəticəsində inkişaf etmiş aqrarsənaye bölgəsinə, Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan aran rayonları və digər rayonlar isə onun xammal bazasına çevrilməyə başladı. Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafındakı azərbaycanlılar yaşayan rayonlar, əsasən pambıq istehsalı ilə məşğul olmağa istiqamətləndirildi, emaledici sənaye sahələrinin inkişafı geri qalmağa başladı. Bütün bunlar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində həyat səviyyəsinin Qarabağın digər rayonlarına nisbətən sürətlə yüksəlməsinə səbəb oldu. Kurort-istirahət mərkəzlərinin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşməsi də aran rayonlarının əhalisinin yay dövründə buraya yönəlməsinə səbəb oldu və Dağlıq Qarabağın iqtisadiyyatını daha da inkişaf etdirdi. Bu da külli miqdarda vəsaitin Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti büdcəsinə daxil olmasına gətirib çıxarırdı. Bütün regionda yeganə ali məktəb - Pedaqoji institut da Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin mərkəzi Xankəndində (Stepanakertdə) idi.

Tarixi Qarabağın başqa rayonlarından fərqli olaraq, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin əldə etdiyi iqtisadi üstünlük muxtar vilayət statusunun siyasi üstünlüyünün artması ilə də müşayiət olunurdu. Azərbaycanlı - müsəlman əhalinin yaşadığı aran rayonları, əsasən xristian-ermənilərin yaşadığı Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinə nisbətən sovet rejiminin təzyiqlərinə, ayrı-seçkiliyə daha çox məruz qalırdı.

Bütün bunlar Moskvadan və Ermənistan SSR-dən kömək alan Dağlıq Qarabağ ermənilərinin etnik eqoizmini artırır, azərbaycanlılara qarşı açıq həqarət mühiti yaradırdı. Beləliklə, 1905-1906 və 1918-1920-ci illərdə olduğu kimi, xüsusi mərkəzlərdən idarə edilən ermənilər daha yaxşı təşkil olunurdu. Əlaltdan ermənilərin sürətlə silahlandırılması da həyata keçirilirdi. Bu amillər başqa şərtlərlə birlikdə, sonralar Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ətrafındakı digər rayonların Ermənistanın hərbi qüvvələri və Dağlıq Qarabağın erməni separatçı-terrorçuları tərəfindən işğalında həlledici faktorlardan oldu.

7. ERMƏNİSTANIN VƏ DAĞLIQ QARABAĞ ERMƏNİ SEPARATÇILARININ DAĞLIQ QARABAĞI AZƏRBAYCANDAN QOPARMAQ ÜÇÜN İŞĞALÇILIQ MÜHARİBƏSİ

7.1. Başlanğıc: 1985-1991-ci illər

Ermənilərin Azərbaycan torpaqlarına, o cümlədən Dağlıq Qarabağa qarşı iddiaları onların «Böyük Ermənistan» yaratmağa yönəlmiş strateji planlarının tərkib hissəsidir. Ona görə də ermənilər, «ənənələrinə» sadıq qalaraq, həmişə əlverişli şərait yaranan kimi bu planı reallaşdırılması uğrunda mübarizəyə başlamışlar. SSRİ-də 1985-ci

ildə ermənipərəst M.S.Qorbaçovun hakimiyyətə gəlməsi ilə¹²⁷ erməni separatçıları növbəti dəfə yenidən fəallaşdılar.

Bu dəfə sovet rəhbərliyinin silahlı erməni separatçılarını-terrorçularını himayə və müdafiə etdikləri daha tez aşkara çıxdı. **Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti ilə bağlı məxfi planı həyata keçirmək üçün M.S.Qorbaçov, ilk addım olaraq, onun qarşısında ən qüdrətli maneə olan Heydər Əliyevi Siyasi Bürodan uzaqlaşdırdı.** Bundan az sonra, 1987-ci ilin noyabrında Qorbaçovun komandasına daxil olan erməni akademik **A.Aqanbekyan** Parisdə Dağlıq Qarabağ barədə sovet rəhbərliyinə təklif verdiyini, yenidənqurma və demokratiya şəraitində bu problemin həllini tapacağına ümid etdiyini bildirdi.¹²⁸ Əvvəllər gizli fəaliyyət göstərən erməni «Qarabağ Komitəsi», onun Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindəki separatçı-terrorçu təşkilatı «Krunk» («Durna») açıq işə keçdi, «Miatsum» («Birləşmə») hərəkatı formalaşdırıldı. Bu hərəkat Ermənistan, Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti, Moskva rəhbərliyi, SSRİ və dünya ermənilərinin potensialına arxalanırdı. Hadisələr 1988-ci ilin fevralından daha aqressiv məcraya yönəldi. Fevral günlərində İrəvanda və Xankəndində (Stepanakert) separatçılar və erməni millətçilərinin mitinqlər dalğası başladı. Fevralın 20-də Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti Sovetinin sessiyası vilayətin statusuna baxılması haqqında Azərbaycan SSR Ali Sovetinə müraciət etdi.¹²⁹ **Bu fakt ermənilərin 1945-ci ilin noyabrı ilə müqayisədə taktikanı dəyişdirdiklərini göstərirdi. Onlar II Dünya müharibəsindən ötən dövr ərzində apardıqları intensiv təbliğat sayəsində və xarici ölkələrdəki güclü erməni diasporunun köməyi ilə dünya ictimaiyyətində Dağlıq Qarabağ barədə yanlış rəy yarada bilmişdilər. Ona görə bu dəfə iddialarını bağlı qapılar arxasından meydanlara çıxarmaq yolunu tutdular.** Azərbaycanın o zamankı rəhbərliyi və geniş ictimaiyyəti isə erməni separatçılarının və onların müdafiəçilərinin yeni taktikası qarşısında hazırlıqsız idi. Fevralın 24-də Əsgəran rayonunda erməni separatçı-terrorçuları tərəfindən iki azərbaycanlı gəncin qətlə yetirilməsi, 19 nəfərin yaralanması da ermənilərin planlarına qarşı düşünülmüş siyasi xətt hazırlanması ilə nəticələnmədi. Fevralın sonlarında artıq Azərbaycanın böyük sənaye şəhəri olan Sumqayıtda erməni xüsusi xidmət orqanları və SSRİ Dövlət Təhlükəsizlik orqanlarının iştirakı ilə əvvəlcədən hazırlanmış qəsdlər törədildi.¹³⁰ Çox keçmədən Sumqayıt hadisələrinin nə üçün törədildiyi aydın oldu. Əvvəlcədən planlaşdırıldığı kimi, bu hadisədən dərhal Ermənistanda yaşayan azərbaycanlılara qarşı və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycan SSR tərkibindən qoparılıb çıxarılması üçün istifadə edildi. **«Martın 10-da İrəvandan cənubda azərbaycanlılara məxsus Mehmandar kəndinin 4 sakini qətlə yetirildi. Martın 25-də Ararat rayonunun azərbaycanlı kəndlərində 100-dən çox ev talan edilib yandırıldı, əhalisi qovuldu. Mayın ortalarında İrəvan yaxınlığındakı Azərbaycan kəndlərinə yenidən basqın edildi...».**¹³¹ Tarixdə azərbaycanlılara qarşı dəfələrlə təkrar olunmuş erməni vəhşilikləri və soyqırımları yenidən tüğyan etməyə başladı. Separatçı-terrorçu erməni vəhşiliklərinin baş alıb getdiyi bu dövrdə **Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsi və Sovet hökumətinin vəziyyətin real qiymətləndirilməsində maraqlı olmaması da aydın şəkildə üzə çıxdı.** «1988—1995-ci illərdə Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirmək tədbirləri haqqında» 1988-ci il 24 mart tarixli qərar bilərəkdən məsələnin separatçılıq aktı olmasını ört-basdır etməyə yönəlmişdi. Belə bir dəstək erməni separatçılarını daha da ruhlandırır və onların təcavüzkarlığını daha da artırır. Moskva qarşısında mütilik nümayiş

etdirən Ə.Vəzirov başda olmaqla Azərbaycan rəhbərliyi öz xalqına xəyanət, təcavüzkara isə güzəşt mövqeyi tuturdu. Nəhayət, Moskva Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətini Azərbaycan SSR-in tərkibindən çıxartmaq istiqamətində daha bir addım atdı: SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyəti 1989-cu il yanvarın 12-də «**Azərbaycan SSR-in Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində xüsusi idarəçilik formasının tətbiqi haqqında**» qərar qəbul etdi.¹³² Məqsəd aydın idi: Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yaradılmış Xüsusi İdarə Komitəsi muxtar vilayətin Azərbaycandan alınıb Ermənistanla verilməsini təmin etməli idi. Lakin bunu başa düşən Azərbaycan xalqının demokratik mübarizəsi nəticəsində noyabrın 28-də Xüsusi İdarə Komitəsi ləğv edildi. Ancaq bunun əvəzində yeni bir qurum - Təşkilat Komitəsi yaradıldı. Ermənistan SSR bu vəziyyətdən istifadə edərək dekabrın 1-də Dağlıq Qarabağın Ermənistanla birləşdirilməsi haqqında antikonstitusion qərar qəbul etdi. Bu **Ermənistan tərəfindən Azərbaycan SSR-in ərazi bütövlüyünə qarşı açıq hüquqi müdaxilə aktı idi. Moskva, gözlənilməli kimi, bu kobud müdaxilə faktına da göz yumdu.** Bununla vəziyyət daha da kəskinləşdi. Bu dəfə Qorbaçov başda olmaqla SSRİ rəhbərliyi Azərbaycana qarşı daha dəhşətli bir cinayətə əl atdı. Əsas hədəf kimi Bakı seçildi. **Sovet dövləti öz vətəndaşları qarşısındakı konstitusiya öhdəliyini pozaraq ən müasir texnika və silahlarla silahlanmış iri qoşun kontingenti yeritməklə 1990-cı il yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə Bakıda qanlı qırğın törətdi.**¹³³ Bakı qırğınında erməni əsgər və zabitlərindən də geniş istifadə olundu. Lakin **20 yanvar qırğını** Azərbaycan xalqının iradəsini qıra bilmədi, əksinə, respublikanın istiqlaliyyəti və ərazi bütövlüyü uğrunda mübarizəni daha da gücləndirdi. **20 Yanvar qırğınının səhəri günü Moskvadakı Azərbaycan nümayəndəliyinə gəlib sovet rəhbərliyinin cinayət əməllərini qətiyyətlə ifşa edən Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının bu ədalətli mübarizəsinin - Qurtuluş savaşının önünə keçdi.** 1991-ci il avqustun 30-da Azərbaycan SSR Ali Soveti dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsi haqqında bəyanat qəbul etdi, oktyabrın 18-də isə «Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı» qəbul olundu.¹³⁴ Dağlıq Qarabağın erməni separatçıları da yaranmış vəziyyətdən istifadə edərək siyasi təşkilatlanmanı davam etdirirdilər. Onlar **1991-ci ilin sentyabrında «Dağlıq Qarabağ respublikası»** adlanan oyuncaq qurumun yaradıldığını elan etmişdilər. Azərbaycan Respublikası həmin qurumu tanımaqdan imtina etmiş, noyabr ayının 26-da isə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusu ləğv olunmuşdu.

1991-ci ilin sonlarında SSRİ-nin dağılması ilə keçmiş sovet məkanında yeni geosiyasi şərait yarandı. Ermənistan, faktiki olaraq, Azərbaycana qarşı açıq və ədalətsiz müharibəyə başladı. Ermənistanın hərbi birləşmələri Azərbaycanın sərhədlərini pozub, Qarabağa daxil oldular və Dağlıq Qarabağın erməni separatçı-terrorçuları ilə birləşərək Azərbaycan torpaqlarının işğalına başladılar.

7.2. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi əleyhinə qəsd: Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına qarşı elan edilməmiş müharibəsi. Qarabağın işğalı

1988-ci il fevral hadisələrindən sonra Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin separatçı-terrorçu qruplaşmaları və Ermənistan silahlı qüvvələri Dağlıq Qarabağın ələ keçirilməsi uğrunda hərbi əməliyyatlara başladılar. **SSRİ Silahlı Qüvvələrinin Ermənistan və Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində yerləşən hissələri də onlara qoşuldular.** Aydındır ki, Moskvanın razılığı olmadan Rusiya hərbi qüvvələri bu addımı ata bilməzdilər! Bununla, 1917-ci ilin fevralında çar hökumətinin yıxılması

nəticəsində meydana gələn tarixi şəraitə bənzər vəziyyət SSRİ-nin dağılmasından sonra, yenidən təkrar **olundu**. Sovet ordusu sıralarında qulluq edən erməni zabidləri və keçmiş sovet hərbi hissələri azərbaycanlılara qarşı birləşdilər və vahid cəbhədə hərbi əməliyyata başladılar (Azərbaycan xalqına qarşı 1918-ci ilin Mart soyqırımında olduğu kimi). Əvvəlcə Dağlıq Qarabağın azərbaycanlı yaşayış məskənlərinin işğalına başlandı.¹³⁵ 1992-ci il yanvarın 15-də Kərkicahan, fevralın 10-da Malıbəyli, Quşçular kəndləri işğal olundu, dinc və silahsız əhaliyə divan tutuldu, Xocalı və Şuşanın mühasirə məngənəsi daraldı. Tələm-tələsik formalaşdırılmış Azərbaycan könüllülərinin Daşaltı əməliyyatı uğursuz oldu. Erməni və sovet hərbi birləşmələri fevralın ortalarında Qaradağlı kəndini ələ keçirdilər.¹³⁶ **1992-ci il fevralın 25-dən 26-na keçən gecə müasir tarixin ən faciəli hadisəsi baş verdi. Erməni hərbi birləşmələri Xocalıda Rusiyanın 366-cı motoatıcı polkunun əsgərləri ilə birlikdə azərbaycanlılara qarşı dəhşətli soyqırımını törətdi.**¹³⁷ Bu, İkinci Dünya müharibəsində faşizmin törətdiyi dəhşətli qırğınlardan sonra müasir dövrdə erməni separatçı-terrorçuları ilə birlikdə Ermənistan hərbi qüvvələrinin insanlığa qarşı törətdiyi ən kütləvi və ən dəhşətli soyqırımıdır. Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə və onun xalqına qarşı çevrilmiş bu müharibədə Azərbaycan rəhbərliyinin öz xalqının deyil, Moskvanın mövqeyini müdafiə etməsi onu nüfuzdan saldı. Xalq hərəkatının daha da gücləndiyi şəraitdə 1992-ci ilin martında respublikaya rəhbərlik edən A.Mütəllibov istefa verdi. Yaranmış hakimiyyət boşluğu Azərbaycan Respublikasının müdafiə qabiliyyətini daha da zəiflətdi. Bunun nəticəsində 1992-ci ilin mayında erməni və sovet hərbi birləşmələri Şuşanı da ələ keçirdilər. Bununla da faktiki olaraq, ermənilər bütün Dağlıq Qarabağın ərazisini işğal etdilər. Növbəti addım Laçın rayonunun işğalı oldu. Ermənilər Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin bütün ərazisini, üstəlik Laçın rayonunu işğal etdikdən sonra da hərbi əməliyyatları dayandırmadılar. Azərbaycan Xalq Cəbhəsinin hakimiyyəti (1992 may -1993 iyun) dövründə davam edən yeni hakimiyyət çəkişmələri respublikanın müdafiəsinə ağır zərbə vurdu. 1993-cü ilin aprelində Kəlbəcər işğal olundu. İyun ayında Azərbaycanda dərin siyasi böhran baş verdi. Xalqın tələbi ilə Heydər Əliyev hakimiyyətə gəldi. Ermənistan Azərbaycana qarşı müharibəni davam etdirərək 1993-cü ilin iyul- oktyabr ayları arasında Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını işğal etdi. Ermənilər işğal etdikləri torpaqları «viran qoymaq» taktikasına əl atmışdılar. Müharibədə 20 min azərbaycanlı şəhid olmuş, 100 min nəfər yaralanmış, 50 min nəfər əlil olmuşdu. Qaçqın və köçkünlərin sayı milyonu keçmişdi. Rəsmi məlumatlara görə, erməni işğalçıları tərəfindən 4.861 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 314 qadın, 58 uşaq və 255 qoca əsir və girov götürülmüşdü. Erməni faşistləri əsir və girovların həqiqi sayını beynəlxalq humanitar təşkilatlardan gizlədir, onlarla qeyri-insani, amansız rəftar edir, qul kimi işlədir, təhqir edir, alçaldırdılar.¹³⁸

Azərbaycana qarşı ədalətsiz müharibə aparıldığını, onun ərazi bütövlüyünün pozulduğunu və torpaqlarının ermənilər tərəfindən işğal olunduğunu Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) təsdiq etdi. BMT Təhlükəsizlik Şurası erməni silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərini tərk etməsi haqqında 4 qətnamə (822, 853, 874, 884 sayılı)¹³⁹ qəbul etdi. Lakin erməni işğalçıları bu qətnamələri yerinə yetirmədilər (*Sənəd 6*).

Ermənistan işğalçılarına qarşı mübarizədə Azərbaycanın hərbi-iqtisadi və insan qüvvələrinin səfərbər edilməsinə böyük ehtiyac var idi. **Bu məqsədlə Heydər Əliyev noyabrın 2-də televiziya və radio ilə xalqa müraciət etdi, ciddi hərbi-təşkilati**

tədbirlər həyata keçirildi. Bunun nəticəsində Azərbaycan xalqının işğalçılara qarşı ədalətli mübarizəsində dönüş yaratmaq mümkün oldu. Noyabrın ortalarında Ermənistan silahlı qüvvələrinin Beyləqan istiqamətində hücumu dayandırıldı. Azərbaycan ordusunun müvəffəqiyyətli əməliyyatları nəticəsində 1994-cü il yanvarın 5-də Füzuli rayonunda strateji əhəmiyyətli Horadiz qəsəbəsi və 22 kənd düşməndən təmizləndi. Bunun ardınca Cəbrayıl rayonu ərazisinin bir hissəsi, Kəlbəcər rayonunda Bozlu, Təkəqaya, Babaşlar, Qanlıkənd, Çəpli, Susuzluq, Qasımbinəsi, Yanşaqbinə, Yanşaq, Bağırsaq, Qamışlı, Bağırılı yaşayış məntəqələri də düşməndən azad edildi. Düşmən Çiçəkli dağdan və b. strateji yüksəkliklərdən qovuldu, Kəlbəcər—Laçın yolunun tunelə qədərki hissəsi nəzarət altına alındı.¹⁴⁰ Azərbaycanın müharibədə dönüş yaratmaq, işğal olunmuş vətən torpaqlarını azad etmək sahəsində əldə etdiyi uğurlar, nəinki Ermənistanı, həmçinin onu müdafiə edən qüvvələri də ciddi təşvişə saldı. Ermənistanın himayəçilərinin, onun hərbi cəhətdən daha da möhkəmləndirilməsi, müasir silahlarla təmin olunması, bölgədə irticaçı qüvvəyə çevrilməsi siyasəti daha da gücləndirildi. Azərbaycan Respublikası belə bir şəraitdə 1994-cü il mayın 8-də Bişkek protokolunu imzaladı. Azərbaycanın düşmən üzərində hərbi uğurları sayəsində mayın 12-də cəbhədə atəşkəsə nail olundu.

Azərbaycana qarşı apardığı işğalçılıq müharibəsi dövründə Ermənistan Azərbaycan sərhədlərinin 360 km-lik sahəsində irəli soxularaq 20%-dək Azərbaycan torpaqlarını işğal etmiş, Füzuli rayonundakı Horadiz qəsəbəsindən Zəngilanadək **198** km-lik Azərbaycan-İran sərhədlərini nəzarət altına almışdı. Erməni işğalları nəticəsində Dağlıq Qarabağ ərazisində **50 minə-dək** azərbaycanlının yaşadığı 2 şəhər, 1 qəsəbə, **53** kənd tutuldu. Dağlıq Qarabağdan kənarda aparılan işğallarla birlikdə **890** şəhər, kənd və qəsəbə ermənilərin əlinə keçdi. Dağıdılmış obyektlər, zəbt olunmuş əkin və meşə sahələri aşağıdakı kimi olmuşdu: **yaşayış evləri-102000, ictimai binalar-7000; ümumtəhsil məktəbləri-693; səhiyyə obyektləri-695; avtomobil yolları-800 km., körpülər-160; su kəməri- 2300 km., elektrik xətti-15000 km., meşə sahəsi - 250000 ha., əkin sahəsi-200000 ha., tarixi abidə və muzey-lər- 464.** İlk hesablamalara görə, Azərbaycan Respublikasına **60 mlrd. ABŞ dolları** həcmində zərər dəymişdir.¹⁴¹ Bundan başqa, Azərbaycanın **civə, obsidian və perlit** ehtiyatlarının hamısı, **tikinti və üzlük** materiallarının **35—60 faizi, meşə fondunun 23,8 faizi, su ehtiyatlarının 7,8 faizi** və s. işğal olunmuş torpaqların payına düşür. Burada **2 qoruq və 3 yasaqlıq, 3 iri su anbarı** da yerləşir.¹⁴²

7.3. Qarabağda erməni separatçı-terrorçu işğal rejimi

Ermənilər Qarabağın işğal olunmasına Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətində siyasi hakimiyyəti ələ keçirməklə başladılar. Bu məqsədlə onlar qanuni orqanların səlahiyyətlərini mənimsəmək üçün tədbirlər gördülər. Bununla onlar öz fəaliyyətlərinə üzdənirəq hüquqi don geyindirməyə çalışırdılar. Bu məqsədlə Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayəti əhalisi nümayəndələrinin qurultayı adlandırılan toplantı keçirdilər. Bu «qurultay» qeyri-qanuni idi. Onun qərarı da obyektiv ola bilməzdi. Çünki vilayətin azərbaycanlı əhalisinin nümayəndələri həmin «qurultaya» dəvət olunmamışdılar və orada iştirak etməmişdilər. 1989-cu il avqustun 16-da Milli Şura yaradılmışdı.¹⁴³ Bu şura Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Azərbaycandan qoparılması işinə bilavasitə rəhbərlik etdi, Təşkilat Komitəsinin fəaliyyətinə maneçilik törətdi. 1991-ci ilin sentyabrında isə oyuncaq «**Dağlıq Qarabağ**

respublikası» yaradılması elan edildi. **Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin statusunu ləğv edərək burada ümumrespublika idarə üsuluna keçməsi həmin qurumun qeyri-qanuniliyini bir daha sübut edir.**

Bütün bu proseslər zamanı Ermənistanın mövqeyindəki **hiyləgərlik** də aydın nəzərə çarpır. O, bir tərəfdən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin Ermənistana birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul edir, digər tərəfdən isə «Dağlıq Qarabağ respublikası» adlanan oyuncaq qurumun beynəlxalq aləmdə tanınmasına çalışır; «Dağlıq Qarabağ respublikası»nda hakimiyyət orqanlarına legitim xarakter vermək üçün «seçkilər» keçirilir və s.

«Dağlıq Qarabağ respublikası» mahiyyət etibarını ilə separatçı-terrorçu işğal rejimidir. Bu rejim, ona bənzər digər rejimlərdə olduğu kimi, Ermənistan və separatçı-terrorçu qüvvələri dəstəkləyən digər dövlətlərin köməyi ilə yaradılan və silahlandırılan hərbi qüvvələrə arxalanır. Bu rejim özünü «Dağlıq Qarabağ respublikası» adlandırdığı halda, faktiki olaraq tarixi Qarabağ torpaqlarının böyük bir hissəsini, yəni Dağlıq Qarabağa daxil olmayan Azərbaycan ərazilərini də işğal altında saxlayır. Təkcə bu fakt Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin ərazisindən kənar olan torpaqların hazırkı vəziyyətini kifayət qədər aydın şəkildə ifadə edir.

«Dağlıq Qarabağ respublikası» adlanan oyuncaq rejim yaradılarkən Azərbaycan torpaqları işğal olunmuş, işğal prosesində azərbaycanlılara qanlı divan tutulmuş, soyqırımları törədilmiş, yerli əhali zorla qaçqın və köçkünə çevrilmiş, beləliklə, bu torpaqlarda etnik təmizləmə aparılmışdır. **Bunun nəticəsində Azərbaycanın işğal olunmuş torpaqlarında ermənilərin monoetnik hakimiyyəti bərqərar edilmişdir.** Yeri gəlmişkən, vaxtı ilə ermənilər indiki Ermənistan ərazisində - keçmiş Qərbi Azərbaycan torpaqlarında da eyni siyasəti həyata keçirmişdilər.

Diyarın iqtisadi vəziyyəti də qanlı işğal rejiminin acınacaqlı nəticələrini əks etdirir. Dağlıq Qarabağın iqtisadi potensialına zərbə vurulmuş, hələ sovet hakimiyyəti dövründə meydana gəlmiş erməni mafioz qüvvələri arasında bölüşdürülmüş, Ermənistanın xammal bazasına çevrilmişdir. Keçmiş Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətinin sərhədlərindən kənar işğal olunmuş digər Azərbaycan rayonlarının iqtisadiyyatı daha ağır vəziyyətə düşmüşdür. Mövcud iqtisadi potensial, o cümlədən doğma yurd-yuvasını tərk etməyə məcbur olmuş əhalinin bütün əmlakı qarət edilmiş və tamamilə dağıdılmışdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların becərilməməsi öz təsirini göstərmişdir. «Əkilib-becərilməyən torpaqlarda yabani bitkilər zəngin olduğundan, vəhşi heyvanlar, .. ziyanverici həşəratlar həddən artıq çoxalır. Onlar ətraf ərazilərə, o cümlədən qonşu rayonlara yayılaraq təsərrüfatlara böyük ziyan vurur».¹⁴⁴

İşğal altındakı torpaqlarda olan azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələr (*Xəritə 15*) vəhşicəsinə talan edilmiş və dağıdılmışdır. Azərbaycan Albaniya dövlətinə aid xristian abidələri saxtalaşdırılaraq erməni-qriqorian abidələrinə çevrilir. Müasir erməni vandalizmi dünyanın gözü qarşısında öz işini görməkdədir...

Bir tərəfdən Qarabağda aparılan hərbi əməliyyatlar, digər tərəfdən mövcud işğal rejimi ekologiyaya da ağır zərbə vurmuşdur. «Ermənilər hazırda Şuşa mağarası, Şuşanın qala divarları, Şuşada görkəmli Azərbaycan şairi Molla Pənah Vaqifin məqbərəsi, Füzulidə Şah Abbas karvansarası, Ağdam, Kəlbəcər, Laçın, Qubadlı, Zəngilan, Cəbrayıl və s. yaşayış məskənlərində olan mədəni-tarixi abidələri tamamilə dağıtmış, Qarabağ ərazisindəki qədim Alban kilsələrini silah anbarlarına çevirərək

yararsız hala salmışlar. İşğal olunmuş ərazilərdə 43-ə qədər hidrometeoroloji müşahidə məntəqələri məhv edilmişdir ki, bütün bunlar YUNESKO və Ümumdünya Meteoroloji Təşkilatının prinsiplərinə ziddir».¹⁴⁵

«Dağlıq Qarabağ respublikası»nın işğal olunmuş ərazilərdən narkotiklərin becərilməsi, istehsalı və tranziti kimi istifadə etməsi haqqında Azərbaycanın Avropa Şurası Parlament Assambleyasındakı nümayəndə heyətinin məruzə və çıxışlarında ətraflı məlumat verilmişdir. Bu ərazilərdə beynəlxalq və erməni terror təşkilatlarının bazaları olması haqqında da faktlar mövcuddur.¹⁴⁶ Ermənilərə məxsus beynəlxalq şirkətlərin Dağlıq Qarabağın separatçı-terrorçu rejimini maliyyələşdirməsi faktı da aşkar olunmuşdur.

Qarabağın işğalından sonra Ermənistan hər cür şirnikləndirici vasitələrlə həmin torpaqları ermənilərlə məskunlaşdırmaqla yanaşı, daha hiyləgər yollara əl atmağa başladı. Kürd Fəhlə Partiyası (PKK) ilə aparılan danışıqlar nəticəsində İraqdan kürdlərin işğal olunmuş ərazilərə köçürülməsi üçün tədbirlər görülməyə başlandı.¹⁴⁷ 2002-ci ildə ermənilərdə ABŞ və müttəfiq dövlətlərin İraqa qarşı müharibəsi arəfəsi və dövründə orada yaşayan ermənilərin də Qarabağda yerləşməsi ideyası ortaya atıldı. ABŞ Dövlət Departamenti buna ciddi etirazını bildirdi. Kürdlərin İraqdakı mövqeyindəki dəyişikliklər onların Qarabağa köçürülməsi barədə erməni - Kürd Fəhlə Partiyası sövdələşməsini pozdu. Bu, əslində, həmin torpaqların qanuni sahibi olan azərbaycanlıların tarixi hüquqlarının bir daha təsdiqi idi.

Qarabağda separatçı-terrorçu erməni işğal rejimi getdikcə bütün dünyada da etiraz doğurmaqdadır. Təsadüfi deyil ki, beynəlxalq aləmdə böyük qüvvə və təsir vasitələrinə malik olan ermənilər, bütün cəhdlərinə baxmayaraq, bu oyuncaq qurumun tanınması sahəsində heç bir irəliləyişə nail ola bilməmişlər. Əksinə, bir sıra nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar öz sənədlərində Azərbaycan ərazisinin işğalı faktını və Ermənistanın işğalçı-təcavüzkar dövlət, oyuncaq «Dağlıq Qarabağ respublikası»nın isə separatçı-terrorçu rejim olmasını təsdiq etmişdir.

QEYDLƏR-COMMENTS

1.mənası // **Elm və həyat**, 1963, Ns3. Sədiyev Ş. «Qarabağ» sözünün

2.Qarabağın da ilk zamanlar şəhər adı olması fikri vardır. Coğrafiyaşünas-
topərimist R.Yüz1 0 0 1 70.39.04 Tf1 0 0 1 58.3195 664(y)-4.27360j/R13 14.04 Tf5.64 05T

- dövlətinin tənəzzülü dövründə (1316-1360). Bakı, 1978
- 20.Piriyev V.** Azərbaycanın tarixi-siyasi coğrafiyası, s. 99
- 21.Piriyev V.** Qarabağ XIII-XIV əsrlərdə //«Azərbaycan» qəzeti, 5 noyabr 1989-cu il
- 22.Azərbaycan tarixi. Yeddi cilddə. Üçüncü cild. Bakı,1999, s. 41^2
- 23.Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000, s. 5
- 24.yenə orada, s. 8-9, 21
- 25.yenə orada, s.17
- 26.Эзов Г. А.** Сношения Петра Великого с армянским народом. СПб., 1898
- 27.Gəncə xanlığının tarixi haqqında baxın: **Бабаев Э.** Из истории Гянджинского ханства. Баку, 2003
- 28.Mirzə Camal Cavanşir.** Qarabağ tarixi /**Qarabağnamələr. İki kitabda. Birinci kitab.** Bakı, 1989, s.l 10-111
- 29.yenə orada, s.111-112
- 30.yenə orada, s.114
- 31.Azərbaycan tarixi. Bakı, 1996, s. 519-520
- 32.Əhməd bəy Cavanşir.** Qarabağ xanlığının 1747—1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair // **Qarabağnamələr. Birinci kitab, s. 159**
- 33.Mirzə Adıgözəl bəy.** Qarabağnamə // **Qarabağnamələr. Birinci kitab, s. 35**
- 34.Mir Mehdi Xəzani.** Kitabı-tarixi-Qarabağ // **Qarabağnamələr. İki kitabda. İkinci kitab.** Bakı, 1991, s. 109
- 35.Mirzə Adıgözəl bəy.** Qarabağnamə, s. 36-37
- 36.**Левитанов В.Н.** Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948, с. 145
- 37.Əhməd bəy Cavanşir.** Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair, s. 159-160
- 38.Daha ətraflı baxın: **Мамедова Г. О походе В. Зубова в Азербайджан**

- 51.Свиетаховский Т.** Русский Азербайджан. 1905-1920 //Хазар, 1990, № 1, с. 99
- 52.Şükürov K.K.** Ermənilərin Azərbaycanı və Osmanlı imperiyasındakı türk genosid tarixinin öyrənilməsi: metodoloji problemlər // Azərbaycan tarixinin çağdaş problemləri. Bakı, 2000, s. 166-275
- 53.Ordubadi M.S.** Qanlı illər. 1905-1906-cı illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı, 1991; Mir Möhsün Nəvvab.1905—1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası.Bakı, 1993
- 54.Топчибашев А.М.** Меморандум. Баку, 1993,с. 31-33
- 55.** Собрание узаконений и распоряжений правительства Азербайджанской Республики. 1919, 15 ноября, № 1
- 56.** Nəсібzadə N. Azərbaycan Demokratik Respublikası, Bakı,1990, s. 49
- 57.** Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti (1917-1920-ci illər), Bakı, 1998, s. 131-137
- 58.** yenə orada, s. 224-264
- 59. Paşayev A.** Qarabağ bölgələrində erməni vəhşilikləri // Açılmamış səhifələrin izi ilə, Bakı, 2001, s. 267-292
- 60. Шадунс С.** Карабах // Бакинский рабочий. 1922, 21 декабря. К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азерб.ССР. 1918-1925. Документы и материалы, Баку, 1989, с. 135-137
- 61. Скибицкий А.** Карабахский кризис // Союз. №7, 1991. Аугса nəşr, tərcümə. Bakı, 1991
- 62. Шадунс С.** указ. соч.
- 63. Скибицкий А.** указ. соч.
- 64.** Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана. Баку, 1963, с.334
- 65.** К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 41
- 66.** Карабахский вопрос. Степанакерт, 1991, с. 49-51
- 67. Кочарли Т.** Необходимое уточнение / **КОНФЛИКТ в Нагорном-Карабахе.** Сб. Баку, 1990, с. 32-34
- 68. Гулиев Д.** Следовать истине, а не амбициям // там же, с.48
- 69.** К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с. 89; Карабахский Вопрос., с. 46
- 70.** К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР, с.86-87, 89-90, 88
- 71.** там же, с. 90-92
- 72.** там же, с. 94-95
- 73.** там же, с. 96-97
- 74.** там же, с. 99-101
- 75.** там же, с. 191-194
- 76.** там же, с. 127
- 77.** там же, с. 132-133
- 78. Мартиросян Г.** «Образовать из армянской части Нагорного Карабаха автономную область» //Карабахский вопрос, с.57
- 79.** К истории образования Нагорно-Карабахской автономной области

Азәр

- vəziyyətə görə tərtib edilmişdir. Bakı, 1968; Azərbaycan SSR inzibati-ərazi bölgüsü. Bakı, 1979
107. Демографический ежегодник СССР. 1990. М., 1990, с. 3
108. **Бондарская Г.А.** Рождаемость в СССР (Этнодемографический аспект). М., 1977; **Мамедов К.В.** Нагорно-Карабахская Автономная область // **Демографический энциклопедический словарь** М., 1985, с. 266
109. Вахін: Достижения Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах. Статистический сборник.. Степанакерт, 1963; Нагорный Карабах за 50 лет (1923-1973 гг.). Степанакерт, 1974; Достижения Нагорного Карабаха в девятой пятилетке. Степанакерт, 1976 и др.
110. Достижения Советского Нагорного Карабаха за 40 лет в цифрах. Статистический сборник..с. 11-12
111. там же, с. 43
112. там же, с. 7
113. Вахін: **Самедзаде З.** Нагорный Карабах: Неизвестная правда. Ваку, 1995, с. 18-19
114. там же, с. 54
115. Бакинский рабочий, 1988, 24 марта
116. там же, 1988, 11 марта
117. там же.
118. **Шагинян М.** Нагорный Карабах. М.; Л., 1927
119. Карабахский Вопрос, с. 77-78
120. Azərbaycan Respublikası Dövlət Siyasi partiyalar və ictimai hərəkatlar arxivini (ARDSPİNA), f.1.siyahı 169, iş 249, v.7
121. Yenə orada, v.8-12
122. Nəcəfov В. Deportasiya. Bakı, 1998, s.39-42; **Исмаилов Э.** Власть и народ. Послевоенный сталинизм в Азербайджане. 1945-1953. Баку, 2003, с.294 və b.
123. Раşayev А. Köçürülmə. Bakı, 1995; Nəcəfov В. Göst. əsər və s.
124. Карабахский Вопрос, с. 9
125. там же, с. 10
126. **Балаян З.** Очаг. Ереван, 1984
127. Новейшая история отечества. XX Век. В 2-х тт., т. 2, М., 1999, с. 352-355
128. Humanite, 18 noyabr 1987-ci il (fransız dilində)
129. «Советский Карабах», 21 февраля 1988 г.
130. **Бунятов З.** Почему Сумгаит // История Азербайджана по документам и публикациям. Баку, 1990, с. 355-363
131. Azərbaycan Respublikası: 1991-2001. Bakı, 2001, s.65-66
132. Нагорный Карабах: разум поведит. Документы и материалы. **Ваку, 1989, с. 304-306**
133. Черный январь. Баку-1990. Документы и материалы. Баку, 1990
134. Azərbaycan Respublikasının «Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı». Bakı, 1991
135. Хроника НКАО, февраль 1988-февраль 1990. Ваку, 1990
136. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, s.97
137. Genocide Khojaly. 26 february 1992-2002
138. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, s.112, 255

139. Un Security Council Resolutions
140. yenə orada, s.1 13
141. The statistical information about refugees and internally displaced people in Azerbaijan Republic. 1999 year. s. 4,6
142. **Həsənov T.** Ermənistan tərəfindən işğal olunmuş ərazilərin təbii ehtiyatları və ekolojiyasına vurulan ziyanlar. **Qarabağ dünən, bu gün və sabah.** Bakı, 2002, s. 170-173; **его же,** Тяжелые социально-экономические последствия оккупации Арменией территорий Азербайджана. Баку, 2004.
143. Советский Карабах, 17 августа 1989 г.; Карабахский Вопрос, с. 103-104
144. **Həsənov T.** göst. əsər, s. 172
145. **Hüseynov S.** Davamlı insan konsepsiyası və işğal olunmuş ərazilərin ekoloji vəziyyəti // **Qarabağ dünən, bu gün və sabah., s. 162—163**
146. **Нурани, Ибрагимов Н.** Оккупированные азербайджанские земли будет заселять ПКК // **Зеркало,** 9 ноября 2000 г.
147. там же
148. Постановление ЦК КПСС и Совета Министров СССР от 24 марта 1988 г. «О мерах по ускорению социально-экономического развития Нагорно-Карабахской автономной области Азербайджанской ССР в 1988-1995 годах»; Постановление Президиума Верховного Совета СССР «О решениях Верховных Советов Армянской ССР и Азербайджанской ССР по вопросу о Нагорном Карабахе» (20 июля 1988 г.) // **Нагорный Карабах: разум поведит, с. 43-51; 153-155 и др.**
149. **Bu iclasın materialları «Azərbaycan» qəzetində** (2001-ci il 24 fevral) çap olunmuşdur.
150. yenə orada
151. Lissabon sammiti haqqında daha ətraflı baxın: Lissabon sammiti 1996. Bakı, 1997; **Həsənov Ə.** Azərbaycanın xarici siyasəti: Avropa dövlətləri və ABŞ (1991-1996). Bakı, 1998, s. 232-250
152. «Azerbaijan» qəzeti, 24 fevral 2002-ci il
153. yenə orada
154. yenə orada
155. yenə orada
156. yenə orada
157. Azərbaycan Respublikası. 1991-2001, s.260-261
158. «Azerbaijan» qəzeti, 1 noyabr 2003-cü il

